

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

KELÂM VE TASAVVUF AÇISINDAN KADERE İMAN-TEVEKKÜL İLİŞKİSİ

Mustafa ÜNVERDİ

Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Gaziantep
Associate Professor, Gaziantep University Theology Faculty, Gaziantep/Turkey
mustafaunverdi@yahoo.com
orcid.org/000-0002-2848-4073

Öz

Bu makalenin amacı kadere iman ve tevekkül ilişkisini kelâm ve tasavvuf disiplinleri açısından incelemektir. Tevekkül İslâm ahlâkında imanın olumlu özelliklerinden birisi olarak kabul edilir. İnsanın her şeye gücünün yetmediği gerçeğinden hareketle, insanın işinde bir başkasına dayanma ve güvenme ihtiyacı vardır. Dini açıdan bu varlık Tanrı'dır. Özellikle tasavvuf ilminde insan-Tanrı ilişkisi açısından tevekkül, kullukta önemli bir göstergedir. Bununla birlikte kavramın içeriği kelâmda kader inancıyla yakın ilişkilidir. Kadere iman ile kişinin sorumluluklarını taşıması ve üzerine düşeni yapması arasında ince bir çizgi vardır. Tasavvufi tevekkül anlayışında kulluğun zirve hâli olarak nitelenen iradeyi terk, teslimiyet ve tevekkül hâli, kelâmda her şeyin ilâhî kaderle olduğu inancıyla birleştiğinde, olumlu bir ahlâki tutum olan tevekkül, bir anda problemlili bir olguya dönüşebilmektedir. Son iki asır İslâm toplumlarının geri kalmışlığında söz konusu problemin etkisi yadsınmaz. Ancak gerek tasavvuf gerekse Sünnî kelâm literatüründe gelenekselleşmiş kadere imanın sağlıklı yorumu, insana ve topluma cesaret ve direnç veren bir tevekküle neden olabileceği de düşünülmelidir. Bu çalışmada kelâm ilminde irade, kudret, kazâ-kader inancı bakımından tevekkül kavramı ele alınmış ve kadere imanla tevekkülün olumlu ilişkisi sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Tevekkül, Tasavvuf, Kader, İrade, Cebr, Fatalizm.

THE RELATIONSHIP BETWEEN BELIEF AND TRUST IN GOD FROM THE POINT OF KALÂM AND SÜFISM

Abstract

The purpose of this essay is to examine the relationship between belief in predestination and trust in God in terms of the disciplines of kalâm and mysticism. *Tawakkul* is regarded in Islamic ethics as one of the positive characteristics of faith. Considering that humans cannot be all-powerful, they need to depend on and trusting another. As to religion, the being described is God. Notably, in Süfism, *tawakkul* is a significant indicator of worshipping with reference to the human-God relationship. Moreover, the content of the concept is closely associated with the tenet of predestination in kalâm. There is a fine line between being responsible and fulfilling the tasks given and the belief in destiny. In the Süfi understanding of *tawakkul*, relinquishing the will described as the final state of the worshipping and the state of submission to and trust in God, which is a positive attitude, when combined with the kalâm belief that everything happens by a divine decree, can turn into a problematic phenomenon. The impact of the problem in question on the underdevelopment of the Islamic societies in the last two centuries. However, it should be kept in mind that a sound interpretation of the traditional perception of the belief in destiny in both Süfism and Sunnî kalâm literature may lead to a *tawakkul* understanding encouraging and strengthening the human and the society. In the present study, the concept of *tawakkul* has

been discussed with regard to the doctrines of will, power (*qudrah*), preordination-destiny (*qāzā-qadar*) within kalām discipline, and the positive relation of *tawakkul* with the belief in destiny has been investigated.

Keywords: Kalām, Mysticism, *Tawakkul*, Destiny, Will, Determinism (*Jabr*), Fatalism.

Atf / Cite as: Ünverdi, Mustafa. “Kelâm ve Tasavvuf Açısından Kadere İman-Tevekkül İlişkisi”. *Kader* 18/1 (Haziran 2020), 177-209. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.720136>

Summary

This article aims to inquire into the nature of the belief in destiny within the kalām discipline and analyze the relationship between the concepts of *tawakkul*, will, ordination in mysticism using a fatalistic approach. The main question of the present study is that whether “believing in predestination leads to a submissive trust in God in Islam.” Since there are a significant number of studies on the problem of belief in predestination, our paper does not intend to examine the tenet in question. However, the relation of this tenet with *tawakkul* is the main subject of the present work. In this article, classical and modern Islamic sources are consulted, and particularly significant works in kalām and mysticism are taken as a basis.

Believing in destiny is one of the pillars of faith in Islam. *Tawakkul*, on the other hand, is an outcome of the trust in God. It is a state in mysticism. *Tawakkul* is that, after carrying out the necessities, humans trust in God the Omnipotent, and entrust their affairs to Him. According to kalām discipline, *tawakkul* means that the divine laws in the universe function under the God’s providence, and that humans have confidence in God’s protective care as long as they are obedient to God and that they avoid worrying and believe the success of themselves after fulfilling their responsibilities and have trust in God.

Believing in destiny does not imply assuming that our actions are determined before we are created. Instead, it signifies that the universe and the universal laws are originated by God’s knowledge, will, power, and creation and that they operate in obedience to God’s ordinance. Considering the destiny to be equivalent to the fixedness of the actions and future of humans is a significant problem in terms of human’s responsibility. Therefore, faith in predestination should not cast a shadow on the consciousness of human accountability.

In Islam, faith in predestination means to be convinced of the divine rules that hold the universe together in a sense and that ensure its order, as well as of the origin of these laws. Belief in destiny involves believing that the divine rules will always work in a standard and that the universal laws will never break down. It also entails accepting that humans cannot have power over everything due to their weakness, so that they need God. Moreover, on the one hand, it means knowing that the opportunities God granted them and the state in which they have been created are their destiny and being content

with those. On the other hand, it means being aware of their duty, believing that having a will is also their destiny.

In mysticism, humans' compliance with God at the highest level by relinquishing themselves should be construed as emancipation from the world. When people know their place in the universe, they will be aware of their weaknesses as living beings; consequently, they will trust in God who is the Creator of the causes instead of causes themselves. Sūfī neither does sadden over his loss nor does he feel proud as he turns his will over God.

In Sūfī tradition, the fact that *tawakkul* means giving up on the will, precaution, and causes does not suggest that humans should abandon everything and plead for whatever comes from the heavens. Instead, they will feel the power of being free from matter with the peace of knowing their place in God's presence.

In kalām discipline, Ash'arism, one of Sunnī kalām schools, has been condemned for having a fatalist view, and their perspective is described as intermediary determinism (*jabr al-mutawassit*). On the contrary, Mu'tazilah and Māturīdism have been regarded as the representatives of the libertarian standpoint. Mu'tazilah's thesis that "human acts are not created by God" and Māturīdism's acceptance that "humans are the true agent of their actions" have an effect on this perception. However, Ash'arism, as is with the other two sects, admits that humans have the will and are bound to carry out their duties.

We are of the opinion that the tendency to glorify Māturīdism and criticize Ash'arism present in the recently increased studies on Māturīdism is erroneous. For both ways of thinking are known as Sunnī. Their perception of "the belief in destiny" both instills in humans a sense of responsibility (individualism) and the feeling that God is with them (servitude). Original language and thought of mysticism are always worthy of respect. For, in Islam, it is known that Sūfism has served humanity throughout history. Yet, at first glance, Sūfīs' approach toward some issues such as will, precaution, trust in God, and livelihood brings to mind a fatalistic understanding of predestination. Perhaps for this reason, in history and today, some Muslims have made the mistake of "fatalism," and they have fallen behind on struggling against difficulties with a mentality of "fate-kismet." Because in mysticism, the understanding of predestination and trust in God seems to have the characteristics of leading into the idea of deterministic fate. However, this might be deceptive. For when we read the relevant chapters of the sources of Sūfism in detail, we notice that the opinions related to this issue are not in the manner of advising people to abandon precaution and rely on destiny; instead, that they attempt to establish the most excellent connection between humans and God.

In other respects, it is possible to read kalām's and mysticism's understanding of *qadar* and *tawakkul* in the direction that believers are granted with divine protection. Disregarding the Almighty Creator's effect on the universe and His role in humanity, and extreme mechanism present in the causality principle may cause a lonely human

perception. Therefore, neither should the Sunnî belief of destiny and the Sūfî understanding of *tawakkul* be considered equivalent to determinism, nor should these two disciplines be held guilty of the current backwardness of Muslims.

Giriş

İslâm ahlâk sisteminin önemli kavramlarından birisi tevekküldür. Kulluk bilincinin göstergelerinden birisi olan tevekkül, kişinin psikolojik olarak ihtiyaç duyduğu bir duygudur. Zira insan sınırlı bir varlıktır. İnsanın bilgisi, iradesi ve gücü her şeye yetmez. Buna karşın o hep başarılı olmak ve amacına ulaşmak ister. Tevekkül insanın acziyetinin farkında olarak en yüce kudrete dayanmasıdır.

Ahlâki bir fazilet olmasına karşın tevekkül, pratik uygulaması bakımından eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, insanın sorumluluktan kaçma nedeni de olabilir. Bu nedenle takdir edilecek bir davranış olarak tevekkül ile tenkit edilecek tevekkül arasında ince bir çizgi vardır. Zira tevekkül, Kur'an'da olumlanmış bir ahlâkî davranış olmakla birlikte, yanlış bir anlamlandırma ile çoğu zaman tedbirsizliğin kaynağı olabilmektedir.

Tevekkül ahlâkının insanı atâlete sevk etmesi kadere inançla ilişkilendirilmiştir. Kadere iman, genellikle insanın alın yazısı olduğuna ve hayatta yaşadığı/yaşayacağı her şeyin kaderi olduğuna inanmak şeklinde kabul edilmiştir. Ancak gerek Kur'an'ın kader kavramına yüklediği anlam ve gerekse kelâm ilminde kader anlayışı, kaderin alın yazısı oluşunu teyit etmez. Bilakis onun bir ölçü ve yasa oluşu ön plana çıkar.

Kadere iman, İslâm inancının temellerinden kabul edilmiştir. Her ne şekilde olursa olsun kader, Tanrının âlemlerle ilişkisini kurmaktır. Son iki asırda Müslümanların geri kalmışlık ve çöküşünü kaderciliğe bağlamak ve bunun üzerinden kadere imanı nefyetmek sıkça karşılaşılan bir durumdur. Kabul edelim ki İslâm düşünce tarihinde cebrî kader anlayışı vardır. Ancak bunun, Eş'arî kader inancının mı olduğu soru işaretidir.

Bu çalışmanın amacı, kelâm ve tasavvuf disiplinleri açısından kadere iman ve tevekkül ilişkisini incelemektir. Bu iki disiplinin esas alınmasının nedeni, halkın dini mefkûresini inşa eden iki temel İslâmî bilim olmalarıdır. Bunlar konu ve yöntem bakımından farklı iki ilim dalı olduğundan, çalışmamızda bunları birbirinin alternatifi olarak düşünülmemiştir. Bilakis bireysel ve toplumsal hayatta durağanlık ve geri kalmışlık söz konusu olduğunda gündeme gelen yanlış kader inancı ve tevekkül anlayışı, her iki ilim dalının bu meselelere bakışını birlikte değerlendirmeyi gerektirir. Bu bağlamda tevekkül başta olmak üzere tevekkül, tefvîz, irade, kudret ve kazâ-kader gibi konunun ana kavramları tasavvuf, klasik kelâm ekolleri ve çağdaş yaklaşımlar açısından irdelenecektir. Çalışmanın ana sorusu "İslâm'da kadere iman teslimiyetçi bir tevekküle mi götürür?" şeklindedir.

Kadere iman konusunda sayısız çalışmalar olduğundan, çalışmamız söz konusu akidenin keyfiyetini inceleme çabasında değildir. Ancak bu akidenin tevekkül ile ilişkisi bu çalışmanın ana konusudur. Bu bağlamda, klasik ve çağdaş eserlere başvurulacak, tasavvuf ve kelâm kaynaklarına gidilecektir.

1. Tevekkül Kavramının Muhtevası

Tevekkül, Allah'a güvenip dayanma anlamına gelen bir terimdir. Sözlükte "birinin işini üstüne almak, birine güvence vermek; birine işini havale etme, ona güvenmek ve teslim olmak" manasına gelir.¹ Kelimenin aslı "v-k-l" sülâsisine dayanır. Vekil, aynı zamanda "koruyan" ve "kefil olan" anlamlarına da gelir. Tevekkül duygusu, kişinin aciz olduğunu bilmesiyle gerçekleşir. Dolayısıyla tevekkül, bir dayanak ve güvence arayışıdır. Bu durumda tevekkül, bir kimsenin kendisini Allah'a teslim ederek, canını O'na emanet etmesi, rızıkında ve işlerinde ise O'na güvenmesidir."²

"Vekil kılmak" anlamına gelen "tevkîl" ise "birisine güvenip işi ona havale etmek" anlamına gelir: "*Allah'a tevekkül et. O sana yeter.*"³ Bu yüzden Allah'ın bir adı "el-Vekîl"dir. O, kendisine dayanılıp güvenilen en yüce varlıktır. Böylece tevekkülün iki manası öne çıkmıştır. İlk olarak o "bir işi başkasına teslim etmek –ve böylece o işi terk etmek–", ikinci anlamı ise "birisine güvenmek ve itimat etmek" anlamına gelir.⁴

Tevekkül iman ile ilişkilidir. Çünkü ancak Allah'a iman eden kimse işlerinde O'na tevekkül eder. Bu anlamda tevekkülü dini bir ritüel ve duygusal teslimiyet hâli olarak kabul etmelidir.⁵ Kur'an kırk ayette farklı fiil kalıplarında, dört ayette mütevekkil şeklinde tevekkülü tavsiye etmekte, ayrıca vekil kelimesini Allah'a sıfat olarak yirmi dört yerde zikretmektedir.⁶ Kavramdaki "acziyeti itiraf ve başkasına güven" anlamı, müminin Rabbiyle ilişkisinin ifadesi niteliğindedir. Şöyle ki kul asıl kudret sahibi olanın Allah olduğunu bilir ve O'na itimat ederek işlerinde başarılı olmayı O'ndan umar.⁷

Tevekkül imanın bir izharı ve ikrarı niteliğinde kabul edilmiştir. Bu sebeple Allah kendisine dayanan kimseleri sevdiğini haber verir.⁸ Kur'an'ı okuyan bir kimse, baştan sona Allah'ı kendisine bir güven kaynağı ve dayanak olarak görür. Bu durum, şüphesiz insanın rabbine olan teslimiyet ve imanının neticesidir.⁹ İnsanın işlerini havale edeceği başka bir merci araması Allah'a inancının güveninin zayıflığı anlamına gelebilir. Bu

-
- ¹ Mustafa Çağrırcı, "tevekkül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/1.
- ² İbn Manzûr, "vekele", *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbullah-Hâşim Muhammed eş-Şâzelî (Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.), 54/4909-4910; Seyyid Şerif el-Cürcânî, "tevkîl", *Kitâbü't-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Basel Uyun es-Sûd (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013), 74.
- ³ el-Ahzâb 33/3. Krş. Âl-i İmrân 3/173; en-Nisâ 4/81 vd.
- ⁴ Râğıb el-İsfahânî, "vkl", *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halil Aytenî (Beyrut: Dâru'l-Mârif, 2010), 546.
- ⁵ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâ-u ulûmi'd-din* (I-IV), çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları ts), 4/445, 451.
- ⁶ İlgili ayetler için bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâki, "vkl", *el-Mu'cemu'l-müfehres* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1987), 929-930.
- ⁷ Ebû't-Tâhir el-Fîrûzâbâdî, "vekele", *Kâmusu'l-muhît* (I-IV), thk. Mecid Fethi Seyyit (Kâhire: Mektebetü't-Tevfikîyye, ts), 3/74; Fikret Karaman, "Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996) 69.
- ⁸ Âl-i İmrân 3/159.
- ⁹ Abdülaziz Hatip, "Allah'a Tevekkülün Lüzumu ve Mütevekkilin Alâmetleri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 3-4 (Bişkek 2007), 38-42.

yüzden şöyle buyurur yüce Mevla: “Allah kuluna yetmez mi?”¹⁰ Kur’an; iman, irade, azm (azim) ve tevekkülü sürekli bir biçimde birlikte zikretmek suretiyle bu kavramlar arasındaki semantik ilişkiyi gözler önüne serer. Geçmiş dönemlerde örneği verilen peygamberlerin mücadeleleri, bu hakikatin tarihî tezahürleri niteliğindedir.¹¹ Kavramın semantik yapısında bulunan azim ve irade, tevekkülün kişisel eylem ve çabalarından sonra yüce iradeye teslim oluşunu gösterir. Nitekim Allah “Azmedince Allah’a tevekkül et”¹² buyurur ve bir irâdî tutumun alınan karar doğrultusunda gerçekleşmesi için sebat etmenin ve neticede amaca ulaşma noktasında ilâhî kudrete güvenmenin gerektiğine işaret eder. Şüphesiz burada tevekkülden önceki aşama gözden kaçırılmamalıdır.¹³

Tevekkül konusu temelde tasavvuf disiplinine ait görülebilir. Nitekim tasavvuf kaynaklarında söz konusu kavramla oldukça fazla bilgiler vardır. Tevekkül, ahlâk terbiyesinde önemli bir merhale olarak kabul edilir. Kavramın kelâmı ilgisi daha çok kader bağlamındadır. Tevekkül duygusu ve kader inancı birbirini etkileyen iki kavram olarak görülebilir. Bu sebeple her iki ilmî disiplinde de söz konusu kavrama ilişkin bilgiler bulmak mümkündür.

2. Tasavvuf Literatüründe Tevekkül Anlayışı

2.1. Tevekkülün Anlamı

Tasavvuf ıstılahı olarak tevekkül, “her türlü tedbiri alıp gerekli tüm çabayı gösterdikten sonra işi Allah’ın takdirine bırakmaktır. Allah’ın katında olana güvenip, insanlara bel bağlamamak, sadece Allah’tan ümit etmektir.”¹⁴ Sûfî gelenekte tevekkül bir “hâl”dir. O sadece kuru bir bilgi veya inançtan ibaret değildir. Tevekkül, kişinin Allah’ı kendisine vekil kılmasıdır. Vekil, en güvenilir kişidir.¹⁵ Dolayısıyla tevekkülde “Allah’a güven ve teslimiyet”in ön plana çıktığını görmekteyiz. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896), İbrahim b. Havvâs (ö. 291/904) ve Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780) gibi mutasavvıfların tariflerinde tevekkülün özü kalben Allah’a güvenmektir.¹⁶ Bununla birlikte tasavvufta önemli isimlerin tevekkül kavramına yükledikleri anlamlar şöyledir:

Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859): “Allah’tan başka bütün mal-mülk sahiplerine ve sebeplere güvenmeyi silip atmaktır. Bu, nefsin hiçbir şeyi ifade etmemesi ve tamamen yüce Allah’ın

¹⁰ ez-Zümer 39/36.

¹¹ Hayati Aydın, “Kur’ân’da İrade-Azm ve Tevekkül”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (2008), 53.

¹² Âl-i İmrân 3/159.

¹³ Muhammed Esed, *Kur’ân Mesajı* (I-III), çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 1999) I/122-123 (122. Dipnot).

¹⁴ Kadir Özköse, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Tevekkül, Teslim ve Tefvîz Anlayışı”, *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu* (16-18 Kasım 2011), ed. Cengiz Gündoğdu (Erzurum 2012), 555.

¹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/475-476.

¹⁶ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetname*, çev. M. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999), 721; Ebü'l-Kâsim el-Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2009), 207-210; Mansur Gökcan, “Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2018), 134-135.

kudretine teslim olmasıdır.” Serî es-Sakatî (ö. 251/865): “Tevekkül kulun bütün güçlerden sıyrılarak her hususta yüce Rabbinin kâdir-i mutlak olduğunu bilmesidir.” Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896): “Tevekkül makamlarından ilki, kulun Allah’ın huzurunda gassâlin elinde hiçbir hareket ve müdahalesi olmayan ölü gibi olmasıdır. Tevekkül sahibi, ölü yıkayıcının elindeki kimse gibidir. Ölüyü yıkayan onu istediği tarafa çevirir; ölünün ona karşı hiçbir hareketi ve müdahalesi olmaz.” Ebû Bekir ez-Zekkâk (ö. 290/902): “Tevekkül, hayatı tek bir güne indirerek, yarının düşüncesini kalpten atmaktır.” Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909): “Tevekkül, senin Allah’a karşı henüz yaratılmadan önceki haline benzer şekilde tam bir teslimiyet içinde olman ve Allah’ın ezelde senin her şeyine sahip olduğunu bilmendir.”¹⁷

Ebü’n-Necîb es-Sühreverdî (ö. 563/1168) tevekkülün gerçekleşmesini Allah’ın yüceliğini bilmekle mümkün olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda insan, Allah’ın kudret ve adaletini bilmesi ölçüsünde O’na tevekkülü güçlü olur. Bundan mahrum olanlar ise hakikati bilmeyenlerdir.¹⁸

Bütün bu tarifler, tasavvufta tevekkülün iki noktada temerküz ettiğini gösterir: Birincisi kişinin kendi irade ve kudreti de dâhil olmak üzere sebeplere güvenmemesidir. İkincisi ise her yönüyle Allah’ın takdirine teslim olmaktır. Bu anlayış, hayatın devamlılığını sağlayan nedenleri değil, söz konusu sebepleri irade ve kudretinde bulunduran Allah’ı merkeze almanın ifadesi olarak görülebilir. Bütün işleri mülkün sahibine havale etmek, tasavvufî tevekkül anlayışının özeti niteliğindedir.¹⁹

2.2. Allah’a Güvenin Tevekkül, Teslim ve Tefvîz Derecesi

Tasavvufta insanın işlerinde veya musîbetler karşısında Allah’a güvenip sabretmesi tevekkül, teslim ve tefvîz halleriyle derecelendirilmiştir. Tevekkül hâlinde kişi kendisinde kudret ve varlık görmez, ilâhî vaade güvenir ve işlerinin sonuca ulaşmasında Allah’a tam bir güven hisseder. Tevekkül, bir anlamda iradeyi terk etme niyetidir. Nitekim Tusterî şöyle der: “Tevekkül makamının ilki, kulun Allah’ın önünde, gassâl/ölü yıkayıcının önündeki meyyit/ölü gibi olmasıdır. Kişinin iradesini terk etmeden tevekkül etmesi mümkün değildir. Bu, tıpkı ruhun bedenden ayrılması gibi, iradenin bilinçten ayrılması gibidir. Necmüddîn Kübrâ (ö. 618/1221) teslimiyetin bu halini “mutlak tevekkül” olarak kaydetmiş ve havasa nispet ettiği bu tevekkülü, sebeplere sarılmayı terk etme şeklinde tanımlamıştır.²⁰

Teslim aşaması, tevekkülün bir üst mertebesi olup, kişi artık kendisini hiçlik hâlinde görür. İlahi emre boyun eğer, kazâ-kadere razı olur, belaya sabreder, nimete şükreder.

¹⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 205; Şehâbeddîn es-Sühreverdî, *Avârüfü’l-Meârif* (Gerçek Tasavvuf), çev. Dilaver Selvi (Ankara: Semerkand Yayınları, 2000), 644. Ayrıca diğer tarifler için bkz. Gökcan, “Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”, 133-136.

¹⁸ Sühreverdî, *Avârüfü’l-meârif*, 645.

¹⁹ Emine Yeniterzi, “Mevlânâ’da Çalışma ve Tevekkül”, 7. *Millî Mevlânâ Sempozyumu* (Konya: Selçuk Üniversitesi, 1995), 74.

²⁰ Gökcan, “Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”, 147.

Tefvîz ise teslimden bir üst derecedir. Tefvîz, “iş birine havale etmek, teslim etmek ve yetkili kılmak” gibi anlamlara gelir.²¹ Tefvîz hâlindeki sûfi Allah’tan başkasına güvenmez, işleri sadece O’na havale eder, kaderin dışından bir şeyin tahakkuk etmeyeceği bilinciyle ilâhî emre bağlanır ve olacağı sükûnetle bekler.²² Tefvîz tam teslimiyet halidir. Zira iş, en iyi bilene teslim edilir.²³ Tevekkülün hakikati tefvîz ile gerçekleşir. Zira kişinin irade ve ihtiyarı terk ederek tamamen Allah’a teslim olması ve işleri Allah’a ısmarlaması ihtiyarla tedbirin tehlikelerinden kurtulması anlamına gelir.²⁴ Bu yönüyle tevîz, tedbiri kadere bırakmaktır. Allah’ın hükmünü beklemek ve tedbirden kaçınmaktır. Çünkü işler kader/takdir iledir, tedbir ile değildir. Teslim, kazaya rıza, belaya sabır ve nimete şükürdür.²⁵

Tefvîz hâlinde olan mutasavvıf artık sebebin değil teslimiyetin faydalı ve anlamlı olduğunu bilir, tedbiri terk eder, takdire sarılır. Çünkü işlerin kazâ ve kadere dayandığını bilir. Bu makamda artık yük azalmış ve gönül rahatlığıyla dünyanın zorluklarından kurtulmuştur. Kul bu makama gelince her şeyi hayır bilir, ilim ve hikmetle dolar, mâsivâdan geçip Hakkın huzuruna gelir, nefsinin bilir ârif-billah olur.²⁶ Ârif, güne başlarken “Bugün Rabbim beni hangi işte çalıştıracak” diye düşünürken, cahil işleri nefsinde bilip “bugün hangi işleri yapacağım” der ve nefsi tedbir ile meşgul olurken Mevlâsını unuttur. Ârif fiili Allah’a nispet ederek, kadere rıza gösterir. İhtiyar ve irade sahibi olduğunu iddia etmez. Çünkü bu, Allah’a ortak koşmaktır. İrade sadece O’na aittir. Bu teslimiyeti gösteren kişinin tedbir ve ihtiyara ihtiyacı yoktur. Çünkü o artık işlerini Allah’a bırakmıştır.²⁷ Ârif dua bile etmez. Çünkü ârif, âlemde meydana gelen her şeyin hayır olduğuna inanır ve dua ile değil zikir ile meşgul olur. Kazâ ve kadere mutlak iman, kulu istemeden men eder. Ârif ne insandan ne de Allah’tan ister. Ancak hallerini sadece Allah’a arz ederler ve O’nun muradına teslim olurlar.²⁸

Tevekkül halinden teslim ve tefvîze yükselen kişide rızık endişesi de ortadan kalkmaktadır. Tasavvufî anlayışa göre hakıyla tevekkül eden kimseye rızık her hâlükarda yetiştir. Bu noktada sebebin ve bundan şüphe etmenin bir anlamı yoktur. Çünkü Allah insana rızıkını yazmış ve insanın yaşaması için gerekli gıdayı vereceğini beyan etmiştir.²⁹ Eğer bir kimse açlıktan ölürse, eceli geldiği içindir. Nitekim aşırı yemekten de ölen insanlar vardır. Demek ki insanın ölümü bedensel gıdanın eksikliği ya da rızık yokluğu değil, ecelin gelmesinden ötürüdür. Bu nedenle sûfilerin sebeplere sarılmaları onların

²¹ İbn Manzûr, “fâda”, *Lisânü’l-Arab*, 39/3485.

²² Özköse, “Erzurumlu İbrahim Hakkı.”, 556-558.

²³ Gazzâlî, *Minhâcü’l-âbidîn*, ed. Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, çev. Zafer Erginli vd. (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006), 1041.

²⁴ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, *Kitâbü Câmî’i’l-usûl*, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, çev. Zafer Erginli vd. (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006), s. 1042.

²⁵ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 725.

²⁶ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 727.

²⁷ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 728.

²⁸ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 730.

²⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu’l-kulûb* (1-4), çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2004), 3/39.

halleri ile ilgilidir. İlahi keşfe mazhar olanlar hiçbir sebebe sarılmazlar. Bazısı çalışıp kazanır, bazısı ise ihtiyaç hâlinde başkasından ister.³⁰ Bu noktada Erzurumlu İbrahim Hakkı, rızık dörde ayırır:

- a- Üzerine alınmış rızık: Allah'ın kulun fiziksel ihtiyaçlarını karşılayacak rızık kendi üzerine almıştır. Böylece kul hikmet ve ibadet üzerine olsun. Rızık konusunda endişe etmesin. Tevekkül bu noktada olur. Yani kişi kulluk vazifesini eda etmeye bakar, rızık elde etme derdine düşmez.
- b- Taksim olunmuş rızık: Levh-i mahfûzda yazılı olan ve Allah'ın kullarına taksim etmiş olduğu rızıktır. Herkes kendisine yazılan vakitte kendisine ayrılan rızıkını yer, ne fazla ne de az.
- c- Temlik olunmuş rızık: Allah'ın kullarına verdiği/temlik ettiği rızıktır. Bir kimsenin bu dünyadan bir şeye sahip olması ancak Allah'ın takdiri ve yazması ile olur.
- d- Vaat edilen rızık: Allah takva sahibi kullarına helal ve zahmetsiz rızık vadetmiştir.³¹

Rızık insanın kaderine yazılmış olduğundan tevekkülün konusudur. Ancak insanın sebeplere sarılarak çalışıp kazanması tevekküle aykırı değildir.³² Bu yüzden sûflerin bir kısmı başkalarından istemede sakınca görmezken, bazıları bunun kesinkes reddeder.³³ Ancak Erzurumlu, Allah'tan başkasına el açıp zillete düşmektense sebeplere sarılıp gerisini Allah'a bırakmanın tevekkülün sırrına ermek olduğunu kaydeder:

Kıymetini yücelt, bayağı olma,
Her gördüğüne istek duyma.
Kimin elinde ne var ki isteyesin...
O kul da Allah'ın ihsanına muhtaçtır...
Allah lütfunu herkese karşılık beklemeden verir.
Kulun mülkiyeti ise arada ancak bir vasıta.
Gerçi sebebi terk etmek doğru değildir.
Sebepler de müsebbipsiz hiçbir şeye yaramaz.
Sana rızık olan verileri elde etmen için başkasından istemeye ihtiyacın olduğunu sanma.
Başkasından isteyip de boş yere minnet etme.
Allah'ın sana bahşedeceğine güven ki, rızık sana kavuşmak için senin ona olan aşkından daha büyük istek duyar.³⁴

Şüphesiz kişinin tevekkülü irfanı kadar olacaktır. Tevekkül başlangıç, teslim orta, tefvîz de nihayet makamı olduğuna göre, bunlar sırasıyla mümin, evliya ve muvahhidin; başka bir açıdan avâm, havâs ve havâssü'l-havâsın sıfatlarıdır.³⁵

³⁰ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 719; Sühreverdî, *Avârüfü'l-meârif*, 186.

³¹ İbrahim Hakkı, *Mârifetname*, 712-713.

³² Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 3/72.

³³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 205, 211.

³⁴ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 717-718.

³⁵ Özköse, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", 566.

Diğer taraftan tevekkül her belaya ve musîbete sabretmenin de adıdır. Kişinin rızkını Allah'a havale etmesi, her kazaya razı olması, her musîbete sabretmesi, şerde hayır olduğuna inanması tefvîz makamına ulaşmasıdır. Tefvîz, tevekkülden ileri bir safha olup, marifet makamına ulaşmanın yoludur.³⁶ Tevekkül, tefvîz, teslim, sabır ve rıza imanının kâmil olmasını sağlar. Ârif için rızkın sebeplerle veya doğrudan gelmesi fark etmez. Allah dilerse hiçbir vasıta olmaksızın rızkını bahşeder.³⁷ Hayır Allah'ın yarattığıdır, hayır vâki olandadır, tefvîz eden kimse hayır ve selamettedir: “Acizlerin adetini edinin, tedbir ile yorulmayıp (işleri) takdire havale edin (ki), Allah'ın tedbir ve tasarrufuna teslim olasınız”.³⁸

Tevekkül, teslim ve tefvîz sıralaması sūfînin iradesini tedricen Allah'a teslimi anlamındadır. Buna göre mutasavvıf, gönül dünyasında Allah'tan başka bir varlığa bağlanmayı ve ondan medet ummayı reddetmekte, geçim sıkıntısına düşmemekte ve sebeplere sarılmayı da terk etmektedir.³⁹ Şüphesiz tasavvufta söz konusu kavramlara yüklenen anlamları tasavvufun kendi dünyasında anlamaya çalışmak ve bu yaklaşımları tasavvufla sınırlı tutmak daha isabetli olacaktır. Kanaatimizce tevekkül, teslim ve tefvîz, insanın dünyaya ait olan şeylerden tedricen kurtulması, benlik duygusundan özgürleşmesi ve sadece Allah'a yönelmesidir. Aksi takdirde, söz konusu hallere ilişkin tasavvufî yaklaşımları parçacı ve yüzeysel okuyan kimse tasavvufî düşünceyle cebrî kader ve tevekkül anlayışını ilişkilendirebilir. Halk dindarlığında tasavvuf ehlinin sebepleri terk ve kadere teslimiyet tutumlarından kaynaklanan atâlet, tembellik ve vurdumduymazlığın nedeni de bu olsa gerektir.

2.3. Tevekkül ve Tedbir İlişkisi

Tasavvufî tevekkül anlayışının kaderci nitelikte olması ve insanı tedbirsizlik ve atalete sürükleyeceği tartışma konusu olmuştur. Bu noktada, tasavvuf âlimlerinin tevekkülün kader, irade ve tedbirle ilişkisine dair yaklaşımları şöyledir:

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) tevekkülün “tedbiri terk etmek” olduğunu belirtir. İlk bakışta problemlili görünen bu makamın hakikatini Mekkî şöyle açıklar: “Tevekkül, öncelikle kişinin boş temennileri ve “keşke” demeyi terk etmesi ve ilâhî takdire rıza göstermesidir. Zira musîbet hâlinde hayıflanmak, ilâhî hikmeti kavrayamamanın işaretidir. İkincisi, henüz zamanı gelmemiş şeyin planını yapmamaktır. Çünkü bu, kişinin içinde bulunduğu vakitte yapması gerekeni ihmal etmesine neden olur. Böylece Mekkî'ye göre tedbiri terk etmek, geçmiş ve gelecek zamanla meşgul olmamak ve içinde bulunduğu anda üzerine düşeni yapmaktır. Buna göre “ne geçmişi düşünüp âh-ı vâh et, ne de geleceği düşünüp endişe et”.⁴⁰

³⁶ İbrahim Hakki, *Mârifetnâme*, 722.

³⁷ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 3/116.

³⁸ İbrahim Hakki, *Mârifetnâme*, 724.

³⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risâlesi*, 206.

⁴⁰ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 3/31-32.

Sühreverdî'ye göre gerçekte sebeplerin bir etkisi ve gücü yoktur. Onlar birer ölü hükmünde olup, aslen varlık sahibi değildir. İşte gerçek tevekkül, Allah dışındaki şeylerin ancak ilâhî kudretle ayakta durduğunu bilmek ve sadece yüce iradeye dayanmaktır.⁴¹

Tasavvufta tevekkülün dereceleri vardır. Avâmın tevekkülü “kadere iman”, havâsın tevekkülü “takdire rıza”dır. Tevekkülde sebeplere sarılmak avâmın işi, sebepleri terk etmek ise havâsın işidir. Dolayısıyla tevekkülün en alt noktası iradeyi terktir.⁴² Yakın duygusunun gerçekleşmesinden sonra kişi sebeplere sarılırsa bu onun havâssü'l-havâs olduğunun alametidir. Ne olursa olsun, avâm seviyesini geçmek sebepleri terk iledir. Ancak tasavvufta sebeplerin terki kalbin sebeplere bağlılığının terki şeklinde yorumlanmıştır.⁴³

Seh b. Abdullah'a göre tevekkülün en alt mertebesi istek ve arzuyu terk etmek, ortası iradeyi terk etmek, zirvesi ise iradeyi terk makamının özel hâli olarak tanımlar. Havâsın tevekkülünün özelliklerinden birisi de sözlü ve fiili eziyetlere sabır göstermek ve karşı koymamaktır. Sabır, sadece Allah'ın emir/yasaklarındaki zorluklara değil, halktan gelecek zorluklara da sabretmeyi gerektirir.⁴⁴

Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) de tevekkül ile kader inancı arasında sıkı bir bağ kurmuştur: “Tevekkül, kişinin kalbinde her şeyin Allah tarafından takdir edildiğine dair kesin inancın bulunmasıdır.” Böylece o, “Allah'a mutlak teslimiyet ve O'ndan gelene rıza” halini kadere teslim olma şeklinde anlamlandırmıştır.⁴⁵

Ebü Hâmid el-Gazzâlî (505/1111) tevekkülün derecelerini avukat, anne ve gassâl metaforuyla açıklar. Sırasıyla bu üç kimseye güvenmek ve işleri onlara teslim etmek, tevekkülün çeşitli derecelerini ifade eder. Şüphesiz gassâl önünde meyyit bir hiçtir. Bunlardan üçüncü makam kişinin tedbiri tamamen terk ettiği ve tam anlamıyla Allah'a teslim olduğu haldir.⁴⁶ Gazzâlî'nin yaptığı derecelendirmede; birinci derecede “ilm”in, ikinci derecede, “kurb”un, üçüncü derecede ise “fenâ”nın ve marifetin tevekkül üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Tevekkülün kemalinde; Allah'ın gücünü ve kudretini bilmenin, ibadetlerle ve tâatla O'na yaklaşmanın, nefsin arzularını ve iradeyi terk ederek tamamen O'na teslim olmanın rolü görülmektedir. Üçüncü derecede, tedbirin ortadan kalkmasında fenâ hâlinde olmanın tesiri vardır. Bu derecede, tevekkülden de, mâsivânın dışındaki her şeyden de fenâ söz konu-sudur. Fenâ hâlinde Allah'tan başkasına teveccüh etmek ve O'ndan başkasını murâd etmek düşünülemez. Onun bu yaklaşımına benzer yorumu İbn Arabî'de (ö. 638/1240) de görmek mümkündür.⁴⁷

⁴¹ Sühreverdî, *Avârüfü'l-meârif*, 645.

⁴² Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 3/24.

⁴³ Gökcan, “Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”, 145.

⁴⁴ Gökcan, “Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”, 147.

⁴⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, 205-206.

⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/478-479.

⁴⁷ Gökcan, “Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”, 149.

Öte yandan Ebû Tâlib el-Mekkî tevekkülün tedaviyi terk etmeyi gerektirdiği düşüncesindedir. Sûfî tedbirlere değil, maneviyata güvenir ve şifayı Rabbinden umar. Orta düzeydeki müminler ise tedavi yollarını ararlar. Hâlbuki tedaviyi terk etmek daha üstündür.⁴⁸ Gazzâlî ise bu düşünceye karşıdır. O, Hz. Peygamber (as) ve diğer bazı sahabe ve âlimlerin tedaviyi reddettiklerine dair rivayetleri zikrederek bunun hikmetlerini tartışmıştır. Bununla birlikte o, tüm hikmetlerine rağmen mutlak anlamda tedbir ve tedaviyi terk etmenin yanlış olduğunu belirtir ve hastalık durumlarında esas olanın sebeplere başvurmak olduğunu söyler. Hz. Ömer'in vebâ salgını olan bir bölgeye girmeyip, "Allah'ın bir kaderinden diğer kaderine sığınacağız" sözü ve bununla ilgili hadis-i şerif ile istidlâl eder.⁴⁹ Ayrıca "tevekkül eden kimsenin evden çıkarken alması gereken tedbirleri sıralamış ve tevekkülün tedbirsizlik anlamına gelmediğini ifade etmiştir.⁵⁰ Gazzâlî'ye göre tevekkülde tedbiri bırakmanın manası şüpheli veya yasaklanan şeyleri terk etmektir. Dolayısıyla meşru sebeplere sarılmak tevekkül gereğidir.⁵¹

Öte yandan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) tevekkül anlayışı da tasavvufî niteliktedir. O bir yandan tembelliğe yol açmamak için ihtiyat ve gayretli olmayı tavsiye ederken, diğer yandan kazâ ve kaderin ilâhî tecelli olduğunu kaydetmek suretiyle Allah'a tam bir teslimiyeti önerir. Asli ihtiyaçlarını terk eden ve Allah'a tam olarak teslim olan kimse tedbiri bırakır. Normal bir insanın tedbiri bırakması yanlış ise de "ehassu'l-havâs" denilen zümre kendi benliğini terk etmeli ve Allah'a tam tevekkül etmelidir. İnsanı işlerinde başarılı kılacak olan tedbir değil, Allah'a tam teslimiyettir. Çünkü kaderin anahtarı O'ndadır:

"Tedbirini unuttun mu pîrinden o taze bahtı bulur, devlete erişirsin.
Kendini unuttun mu seni anarlar... Kul oldun mu azat ederler"⁵²

Mevlânâ'nın anlayışında ilâhî takdir son derece güçlüdür. Bu yüzden onun insanları mutlak anlamda tevekküle yönlendirdiğini görmekteyiz. Çünkü her şey Levh-i mahfûzda yazılmıştır ve kaderden kaçış yoktur. Eğer kaderde bir musîbet varsa, bunu Allah'tan başka def edecek yoktur. Bu sebeple insan ancak Allah'a teslim olmalıdır.⁵³

Esasen Mevlânâ'daki kazâ ve kader vurgusu, insanı tembelliğe sevk eden bir teslimiyet değil, kuruntu ve üzüntülerden korumak için tavsiye edilen bir inançtır. Yoksa Mevlânâ'nın insanı sebepleri terk etmeye davet ettiği söylenemez. Bilakis o, kazâ ve kadere teslimiyet ile Allah'a tam bağlılığı öğütlerken, tevekkülün çalışma ve tedbirden sonra olması gerektiğini de zikreder:⁵⁴

⁴⁸ Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, 3/97.

⁴⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/517-528.

⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/510-513.

⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/ 487.

⁵² Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Şerif* (I-VI), y.y., ts., 3/ 3075. Beyit.

⁵³ Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerif*, 3/3070. Beyit.

⁵⁴ Emine Yeniterzi, "Mevlânâ'da Çalışma ve Tevekkül", 75; Tuğba Sağıroğlu, *Mevlânâ'nın Mesnevî Adlı Eserinde Tevekkül Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 138.

“Nefs-i Kül, insanın cüz’i nefsine tesir etti de olacaklar oldu.
Balık baştan kokar, kuyruktan değil!
Bunu böyle bil, bil ama eşeğini de yine ok gibi süre dur.
Çünkü Allah, “ Emirlerimi tebliğ et” diye emretmiştir;
emrinden dışarı çıkmaya imkân yok.
(Bir fırka cennetlidir, bir fırka cehennemlik). Bu iki fırkanın hangisindensin, bilemezsin
ki. Ne olduğunu görünceye kadar çalış, çabala!
Gemiye yükü yükleyince, artık yapacağın iş Hakka tevekkül etmektir.
O yolculukta batacak mısın, kurtulacak mısın bilinmez.
‘Neticeyi bilmedikçe gemiye bir adım atmam.
Bu yolda kurtulacak mıyım, yoksa boğulacak mıyım?
Bu iki halden hangisidir, anlamalıyım.
Ben diğerleri gibi sahil ümidiyle, şüphe içinde yola çıkman’ derseni;
Tüccarlık yapamazsın, onlar gayba aittir, sırdır, gizlidir.
Pul şişe gibi ruhu incecik olan, cüz’i bir şeyden kırılıveren korkak tacir, ticaretinden ne
fayda görür, ne ziyan eder.”⁵⁵

Tasavvufta kişi Allah ile meşguliyetini tamamlayıp, zühd ve takva da kemale erince artık sebeplere sarılmayı ve çalışmayı terk eder. “Manevi fetihler ve ilâhî ihsanlar” makamı olan bu merteye artık Allah’ın her şeye kefil olduğu bir makamdır. Sûfî, başına gelen hâdiseleri tamamen Allah’ın hüküm ve tecellileri olarak okur. Böylece musîbetler aslında onun muhasebesindeki sadâkati, murâkabesindeki saflığı, kulluk haklarını ve vaktin gerektirdiği edepi yapıp yapmadığını ölçmek için yüce yaratıcı tarafından takdir edilmiştir. Sonra Allah, ilâhî bir yardımla sûfiyi kemale erdirir ve ilâhî fiilleri müşahede etmesine izin verir. Bu, kulun kendi ihtiyar (seçim) ve iradesini Allah’ın fiiline teslim etmesidir (fenâ).⁵⁶ Böylece sûfinin tüm ihtiyaçları tevekkülü nedeniyle Allah tarafından karşılanır.⁵⁷

Tasavvuf literatüründe tevekküle dair “terk-i irade ve tedbir”, “mutlak itaat ve teslimiyet” ve “seyr-i sülûk” gibi hallere rağmen onların insanın iradesini yok saymadığını görmekteyiz. Zira tasavvufî haller genellikle avâm-havâs derecelendirmesiyle ele alınmış ve her iki grubun halleri farklı şekilde tanımlanmıştır. Dolayısıyla havâs için tarif edilen haller, çoğu zaman anlaşılmaktan uzak almış denilebilir. Esasen tasavvufî yol, gönül dünyasını Allah’a yakınlaştırmak için tesis edilmişken, örneğin tevekkül, tedbir ve kaderle ilgili görüşler cebrî anlayışa mesnet teşkil edebilmiştir. Özellikle tarîkat büyüklerinin vaaz ve telkinlerine birtakım isrâîlî rivayetlerin de karışması, kader ve tevekkül gibi bir meselede kaderciliğe evirilen bir kabulün yaygınlaşmasına neden olmuş, tasavvuf yoluna intisap eden fakat İslâmî hikmetten mahrum pek çok tarîkat mensubu cehaletin de etkisiyle cebre düşebilmiştir.⁵⁸

⁵⁵ Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerif*, 3/ 3085-90. Beyitler.

⁵⁶ Sühreverdi, *Avârüfûl-meârif*, 195-196.

⁵⁷ Sühreverdi, *Avârüfûl-meârif*, 336.

⁵⁸ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 53.

3. Kelâmî Açıdan Kadere İman ve Tevekkül

3.1. Tevekkülün Anlamı

Klasik kelâm literatüründe doğrudan doğruya tevekkül başlığı ve sorununa rastlamak pek mümkün değildir. Kelâm âlimlerinin bu konudaki görüşleri ya tefsirlerde tevekkül ile ilgili ayetlerden ya da kelâm eserlerinde irade, kader ve insan davranışları (ef'âl-i ibâd) ile ilgili bölümlerde tespit edilebilir.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) tevekkülü itimat ve güven olarak kabul etmiştir. Onun Kur'an'da geçen tevekkül kavramlarını "Allah'a güvenmek" şeklinde açıkladığını görmekteyiz.⁵⁹ Tevekkül darlıkta ve rahatlıkta, yoklukta ve bollukta her daim işlerin akıbetini Allah'a bırakmak ve bu konuda O'nun en iyisine karar vereceğine güvenmektir.⁶⁰ Allah'a tevekkül etmek, bir anlamda yapılacak işi O'nun kontrolüne bırakmak ve O'na emanet etmektir. Çünkü O hikmet sahibidir. İnsan işlerini ya da eşyalarını sadece güvendiği kimselere emanet eder. Böylece güvenmek, emanet etmenin, emanet etmek de tevekkülün özündeki anlamdır. Mâmafih tevekkül konusunda en iyi adres Allah'tır. Zira O'ndan daha güvenilir kimse yoktur.⁶¹

Sûfî yönüyle de meşhur Ebû'l-Leys Semerkandî (ö. 373/983) tevekkülü mümin olmanın zorunlu niteliklerinden birisi olarak görür. Tevekkül, kişinin Allah'ın iyiliğine ve koruyuculuğuna dair kesin inancını ve güvenini ifade eder. Ne olursa olsun, insanın Allah'a güvenmesi bir tevekkül işidir.⁶²

Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413) tevekkülü Allah'a ve O'nun katında olana güvenmek; insanların yetkisinde olan şeylere ise güvenmemek şeklinde açıkladığını görmekteyiz.⁶³

Çağdaş düşünürlerden Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934)'e göre tevekkül, kaderle yakından ilgilidir. Çoğu zaman tevekkül kaderci anlayışla birleştiğinde tedbire ilgisizlikle sonuçlanır. Hâlbuki tevekkül tedbirsizlik, durgunluk, gerilik veya tembellik sebebi olmamalıdır. Tevekkülün boş gezip Allah'a dayanmak olduğunu zanneden ve "biz mütevekkiliz" diyen kişilere halife Hz. Ömer'in meşhur tepkisi; "Hayır, siz mütevekkül değil, müteekkilsiniz (yiyici). Yalancısınız, tohumu yere atıp sonra tevekkül edene mütevekkil denilir" şeklinde olmuştur.⁶⁴ İslâm'da tevekkülün şartı, tabii kanunların gereklerini yerine getirmek ve söz konusu kanunları terk etmenin sorumluluğunu kadere mal etmemektir. "... Asla Allah'ın yasasında bir değişiklik bulmazsın, Allah'ın kanununda bir sapma da bulamazsın"⁶⁵ ayeti gereği, Müslümanların tabiata Allah tarafından yerleştirilmiş

⁵⁹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Haz. Ertuğrul Boynukalın-Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi 2006), 5/427, 6/243; 7/223.

⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/ 192.

⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/ 224.

⁶² Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Tefsîrüs-Semerkandî (el-müsemma) Bahru'l-Ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Muhammed Abdülmevcüd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 1/396.

⁶³ Cürcânî, "tevekkül", 74.

⁶⁴ Babanzâde Ahmed Naim, *İslâm Ahlâkının Esasları* (İstanbul: Çığır Yayınları, 1976), 70.

⁶⁵ el-Fâtır 35/43.

ve bilime konu olan kanunları keşfetmeleri bir görevdir. Fizik yasaları bilmeden metafizik (hakkıyla) tefekkür edilemez. Aynı şekilde bu ayet, kimden gelirse gelsin, bilimsel bilginin kabul edilmesi gerektiğini ortaya koyar. Zira tabiat kanunu öyle bir yasadır ki, öznellik taşımaz, sonuçları farklı olsa da herkese her yerde aynı şekilde tahakkuk eder. İlahi yasanın değişmez oluşu, buna saygı göstermenin gereğini ortaya koyar. Tabiat kanunlarına saygı, alınan önlemler ve geliştirilen teknik ile orantılıdır. Bunun göz ardı edilerek Allah'a tevekkül edilmesi, her şeyden öne O'nun koyduğu yasaya, dolayısıyla O'na saygısızlıktır.⁶⁶

Allah'a güven, bir anlamda O'nun kanunlarına güvenmektir. Böylece kelâm ilmine göre tevekkül, bu alemde ilâhî yasaların Allah'ın inayetiyle işlediği ve insanın Allah'a kul olduğu müddetçe O'nun yardımına mazhar olacağına inanması ve işlerinde üzerine düşeni yerine getirdikten sonra muvaffak olacağına inanarak endişeye kapılmaması ve Allah'a tevekkül etmesidir.

3.2. Klasik Kelâm Ekollerinde İrade, Kudret ve Kader Anlayışı

Tevekkülü yakından ilgilendiren kavramlar arasında kazâ ve kader inancı ön sırada yer alır. Kelâm ilminde kazâ ve kader, insan fiilleri bağlamında ele alınmış ve irade, kudret gibi fiilde etkin unsurlar detaylı biçimde tartışılmıştır. İnsan fiilleri konusundaki tartışmaları Tanrının adalet sıfatı ile insanın sorumluluğunu temellendirme veya insan ve Tanrının konumunu/rolünü tespit çabaları olarak görmek mümkündür. Bununla birlikte irade, kudret ve kader görüşü tevekkül anlayışını da etkilemektedir. Kaderci görüş, tedbirsiz tevekkülün; özgürlükçü görüş ise “önce sebeplere sarıl sonra tevekkül et” mealindeki görüşün zemini kabul edilebilir.

İnsanın üretme, çalışma ve baskıcı yönetimlere karşı çıkabilme gücü olan irade İslâm düşüncesinde Mu'tezile ve Mâtürîdîliğe nispet edilmiştir. Eş'arîlik ise irade ve kader konusundaki yaklaşımıyla tasavvufî ve cebrî görüşe yakın kabul edilmiştir. Bununla birlikte Mâtürîdî ve Eş'arî kelâm geleneği ile temsil edilen Sünnî görüş, her şeyin Allah'ın muradı ve takdiri ile gerçekleştiğini kabul etmiştir.⁶⁷

Genel olarak Eş'arîlerin irade görüşü “cebr-i mutavassıt” şeklinde tanımlanarak Cebriye'ye; Mâtürîdîlerin ise “tefvîz-i mutavassıt” olarak görülerek Mu'tezile'ye yakın görülmüştür.⁶⁸ Bunun sebebi Eş'arîlerin kulun fiillerinde iradenin ve kudretinin mahlûk olduğu fikrini benimsemeleridir. İnsanın hem fiilleri hem de iradesi Allah'ın iradesi ve yaratması dâhilindedir. İlahi irade ve yaratma açısından ıztırârî ve ihtiyari filler arasında

⁶⁶ Babanzâde Ahmed Naim, *İslâm Ahlâkının Esasları*, 74.

⁶⁷ Nüreddîn es-Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye*, thk. Fethullah Huleyf (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1969), 135; Seyfüddin el-Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr fi usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî (Kahire: Dâru'l- Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2004), 2/477; Ali el-Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev. Hüseyin S. Erdoğan (İstanbul: Hisar Yayınevi, ts), 56-61.

⁶⁸ Ridvan Özdiñç, *Akil İrade Hürriyet* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 95.

fark yoktur. Mâtürîdîler ise irade konusunda “irade-i cüz’iyye” ve kudret meselesinde “selâmetü’l-esbâb” görüşleriyle özgürlükçü anlayışa daha yakın kabul edilmiştir.⁶⁹

İnsanın davranışlarında iradesini hiçlik seviyesine indirgeyen ve tamamen Tanrı merkezli yaklaşımı temsil eden görüş Cebriyye ile ete kemiğe bürünmüştür. Cebir, fiilin gerçek anlamda insandan değil Allah’tan geldiğini savunmaktır. İnsanın iradesini inkâr eden ve tamamen kişiyi Allah’ın kontrolündeki etkisiz bir varlık şeklinde tanımlayan kader anlayışı kelâm tarihinde Cehm b. Safvân’a (ö. 128/745-46) nispet edilmiştir.⁷⁰ İnsanı tabiatın mahkumu gibi kabul edenler gibi, onda hür irade olmadığını iddia eden Cebriyye İslâm’da aşırı görüşün temsilcisi durumundadır.⁷¹ Esasen fatalist/yazgıcı kader anlayışını, nasların tek yanlı okunmasına ek olarak, büyük ölçüde Emeviler dönemi cebrî kader anlayışının bir sonucu görmek mümkündür. Onlara göre kader, her türlü işin önceden belirlendiği ve insanın sadece Allah’ın belirlediği yazgının figürü olduğu düşüncesini ifade etmekteydi.⁷² Hicri ilk iki asırda özellikle Mâbed el-Cühenî (ö. 83/702), Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 120/738) ve Dırar b. Amr (ö. 200/815) gibi isimlerin şiddetle karşı çıkmış olmasına rağmen cebrî kader anlayışı, ilerleyen dönemlerde toplumun dini mefkûresinde etkin olmuş gibi görünüyor.

Sünni düşünceye göre kulların fiilleri Allah’ın yaratması ve kulun kesbiyledir. Mâtürîdîlere göre fiilin gerçek faili insan; Eş’arilere göre Allah’tır. Zira onlar “yaratmakla yaratılan birdir” ilkesine dayanmaktadır.⁷³

Fiili hakikatte Allah’a nispet eden Eş’arî ve Cebrî görüşten Eş’arîler, fiilin bir şekilde insanla ilişkilendirilmesi ve insanla davranışı arasında aidiyet bağı kurulması gerektiğini kabul eder. Buna göre insanın ihtiyarî davranışlarını gerçekleştirebilmesi için iradesi ve kudreti vardır. Ancak bunlar fiil anında yaratılır. Bu yüzden kula “fiilini gerçek manada işleyen ve fiilini yapan/meydana getiren” gözüyle bakılamaz. Hakikatte yaratan her kimse, fiilin sahibi de faili de odur. İnsanların bütün fiilleri Allah’ın takdiriyle olduğu için ceza ve ödül kulun fiilinin zorunlu bir sonucu değil, ancak Allah’ın takdiri iledir. İnsanın irade ve istitaati, fiil anında yaratılır. Bunlar ancak o fiille sınırlıdır ve iki zıt fiile uygun değildir. Dolayısıyla insan iradesini ve istitaatini hangi davranışa ilişkilendirdiyse, o fiili kesb

⁶⁹ Veysi Ünverdi, “Eş’arî ve Ebû’l-Muîn en-Neseffî’de Kesb Teorisi”, *Diyanet İlmî Dergi*, 1 (2015), 75-76.

⁷⁰ Ebü’l-Feth Tâcüddîn eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beirut: Dâru’l-Mârifet 1975), 2/ 85-86.

⁷¹ Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm (İslâm’ın Esası)*, Sad. Adnan Bülent Baloğlu-Halife Keskin (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 52.

⁷² Bkz. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 99-103. Cehm b. Safvân’ın cebrî kader anlayışının siyasi nedenlerden çok felsefi temellere dayalı Tanrı tasavvurundan neş’et ettiğini ifade etmek mümkündür. Bkz. Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslâm’da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 2/97-107.

⁷³ Ebû Yüsr el-Pezdevî, *Usûlü’l-dîn*, çev. Şerafettin Gölcük, *Ehl-i Sünnet Akâidi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1998), 143-144; Sa’düddîn et-Teftazânî, *Şerhü’l-akâid*, çev. Süleyman Uludağ, *Kelâm İlmî ve İslâm Akâidi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 6. Basım, 164; İzmirlî İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul: Matbaati Âmire, Hicri 1340-1343), 204.

etmiştir. Böylece bir fiil kesb yönünden insana, yaratma yönünden Allah'a aittir.⁷⁴ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/, 935-36) rızıkla kaderi eşitleyerek, haram kılınan bir maddenin tüketilmesi durumunda bunun rızık olduğunu inkâr eden Mu'tezile'yi ilzam ederken, "haramın rızık olduğunu inkâr etmek, kaderi inkar etmektir" der.⁷⁵ Keza Eş'arîlere göre her meydana gelen şey -hayır ve şer- Allah'ın iradesiyledir. Ancak O'nun şerre rızası yoktur.⁷⁶

Eş'arîlerin kesb kavramına dayalı açıklamasını insan fiillerinde Allah'ın ve insanın etkinliğinin savunusu gibi görebiliriz. Bununla birlikte bu yaklaşım özellikle son dönemde cebr görüşüyle eşitlenmiştir. Seyyid Bey, Eş'arîlerin irade ve istiaat görüşlerini cebr görüşüne eşitleyerek şöyle özetler: "Eş'arîlerin insan fiilleri konusundaki görüşüne göre her ne kadar insanın ihtiyarı var ise de aslında o cebr altındadır. Onların görüşü şu anlama gelir: 'el-İnsan muztarrun fî sûretin muhtârin'. Yani insan özgür görünmekle birlikte aslında mecbûr, yani cebr altında olan varlıktır".⁷⁷ Ancak bu görüşün, Eş'arî kelâm ekolünün insanın sorumluluğunu temellendirme yönündeki çabasını ve kesb teorisinin ortaya atıldığı tarihi şartları göz ardı ettiği için aşırı bir iddia olduğu söylenmelidir.⁷⁸

Mâtürîdî düşüncede insanın sorumluluğunu temellendirme adına irade küllî ve cüz'î olarak ikiye ayrılmış; kudretin ise iki farklı boyutunun olduğu savunulmuştur. Küllî irade ve selâmetül esbâb anlamındaki kudret Allah'ın insana bahşettiği ve insanın sorumluluğunun dayanağı; cüz'î irade ve kudret ise Allah'ın kuluna fiil anında lütfettiği ve fiilin gerçekleşmesinin sağlayan unsurlardır.⁷⁹

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) kulların fiilleri kendileri tarafından gerçekleştirilir. Bu yüzden "kul, fiilin hakikatte failidir" demelidir.⁸⁰ Fiillerin Allah'a nispeti "yaratma" açısından. Böylece fiil kesb yönünden ve hakikatte fail olması itibarıyla insana, yaratma (halk) yönünden Allah'a nispet edilir.⁸¹ Kulun fiili gerçekleştirmesini sağlayan kudret iki kısımdır: Birincisi, sebeplerin uygunluğu (selâmetül-esbâb) ve araçların sağlıklı oluşudur. Bu, Allah'ın insanlara lütfudur. Kul bununla iş yapabileme imkânına sahiptir. İkincisi ise fiili bizzat gerçekleştirmeye yarayan ve fiille beraber yaratılan fiil kudretidir. İhtiyarî fiil niteliğindeki bir davranışın gerçekleştirilmesini sağlayan bu kudret, fiilin iyi veya kötü yönde oluşuna göre ceza veya mükâfata konudur.⁸²

⁷⁴ Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 161, 176, 182-185; Teftazânî, *Şerhü'l-akâid*, 159-162, 166.

⁷⁵ Eş'arî, *İbâne*, nşr. Dâru İbni Zeydûn (Beyrut: Dâru İbni Zeydûn, ts.), 59.

⁷⁶ Âmidî, *Ebkâr*, 2/478.

⁷⁷ Süleyman Uludağ, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 168 (16. Dipnot).

⁷⁸ Ünverdi, "Eş'arî ve Ebü'l-Muîn en-Neseî'de Kesb Teorisi", 97.

⁷⁹ Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkah Dersleri*, Süleyman Uludağ, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi* içinde, 180 (19. Dipnot); Veysi Ünverdi, "Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu", *Usûl İslâm Araştırmaları* 20 (Temmuz-Aralık 2013), 59-61.

⁸⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 358.

⁸¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 364.

⁸² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 411.

Mâtürîdî de tıpkı Eş'arî gibi ilâhî iradenin kapsayıcılığını savunmuştur. İyi veya kötü fiiller de Allah'ın dilemesiyle tahakkuk eder. Nitekim Müslümanlar arasında "inşallah" demek yaygın bir inanç ve adettir. Keza yüce yaratıcı "Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz"⁸³ buyurur. Başkasının hükümranlığında ve saltanatında tasvip etmeyeceği bir şeyi yapmak nasıl onun acziyetini gösterirse, Allah'ın iradesinin dışında bir şeyin gerçekleşmesini düşünmek de aynıdır.⁸⁴ Aynı şekilde ilâhî ilim de kapsayıcıdır. İnsan davranışları Allah'ın ilmine göre gerçekleşir. İlahî ilim, cebre neden olmaz, çünkü ilim mâlûma tabidir, insan davranışları nasıl gerçekleşecekse, ilâhî ilim de o yöndedir. Bu bağlamda Mâtürîdî'nin kaderi "önceden belirleme ve tayin" şekilden tanımlamamış olması insanın davranışlarında özgür irade ve sorumluluğa sahip olduğunu temellendiren önemli bir yaklaşımdır.⁸⁵

Mâtürîdî'ye göre *kazâ*, inanca konu olması bakımından, "varlıkların ve hâdiselerin gerçekleşmesini sağlayan hüküm"; *kader* ise "varlıkların iyi-kötü, hayır-şer, hikmet-sefeh açısından belirlenmesi ve (mahiyeti belirlenen) bir şeyin varlık âlemine geçeceği vaktin ve mekânın tayinidir."⁸⁶ İnsanların iyi veya kötü fiilleri de kader ile edilir. Ancak bu kader hiçbir şekilde insanları icbar etmiş veya bir tarafa yönlendirmiş değildir. Hiç kimse davranışını gerçekleştirirken *kazâ* ve kaderin kendisini yönlendirdiğini düşünmez. Her mükellef, yaptığı faili ve muktediri olduğunu çok iyi bilir. İnsan gerçekleştirdiği fiilin tersini de yapabileceğinin farkındadır. Bu görüşü Mâtürîdî düşüncenin kaynağı Ebû Hanîfe'de (ö. 150/767) de bulmak mümkündür. O, insan davranışları da dâhil olmak üzere her şeyin ezelde yazıldığını belirttikten sonra, bu yazgının insan fiilleri üzerinde cebr anlamına gelmediğini açıklamak için şu ifadeyi kullanmıştır: "Allah'ın Levh-i Mahfûzdaki yazısı hükmen değil, vafendir."⁸⁷ Buradaki ifadeyi Mâtürîdî'nin kader kavramına yüklediği anlamla birlikte okuduğumuzda, insanın hürriyetine yapılan vurgu olarak anlamak mümkündür.

Ebû Hanîfe ve Mâtürîdî'nin insan fiillerinin önceden belirlendiği yönündeki ifadeden kaçınmalarına rağmen ilerleyen dönemlerde, cebre yaklaşan açıklamaların etkili olduğunu görüyoruz. Mesela Ali el-Kâri (ö. 1014/1605), kadere imanı açıklarken şöyle der: "Kazâ ve kader, Allah'ın her mahlûkun iyi-kötü, güzel-çirkin, yararlı-zararlı, zaman ve mekandan onu ihata edecek olanı ve sevap ile gûnahtan neler yapacağını ezelde tayin etmesidir."⁸⁸ Tayin edilmiş olmak, insanın ne yapacağını ezelde belirlenmiş olduğu anlamına gelir. Hâlbuki Ebû Hanîfe kaderi açıklarken "hayır-şer, zararlı-yararlı, iyi-kötü ne varsa Allah'tandır" ifadesini kullanmış ve "Allah kimseyi mümin ya da kafir yaratmaz,

⁸³ el-İnsan 76/30.

⁸⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 464-465.

⁸⁵ Kemal Işık, Maturîdî'nin Kelâm Sisteminde İmân Allah ve Peygamberlik Anlayışı (Ankara: Fütüvvet Yayınları, 1980), 96-99; Ünverdi, "Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu", 53.

⁸⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 487-488.

⁸⁷ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber*, s. 2.

⁸⁸ Ali el-Kâri, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, 41; Işık, *Maturîdî Kelâm Sistemi*, 97.

herkes kendi fiiliyle iman veya küfür tarafında yer alır”⁸⁹ demiştir. Dolayısıyla Sünnî ekolde, kader akidesi –nasların tek yanlı okunması, Mu‘tezile’ye mutlak muhalefet duygusu veya siyasi nedenlerle- “her şeyin önceden belirlenmiş ve tayin edilmiş olduğu” anlamına evirilmiştir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe’nin “insanın tüm filleri Allah’ın iradesi, meş’etî, kazâ-kaderi ve yazması iledir” ifadesi ile Mâtürîdî’nin “insanın fiilleri ezelde ilahe kadere konudur” demiş olması,⁹⁰ insan fiillerinin önceden “belirlenmiş olduğu” inancının nedenleri arasında görülebilir.

Öte yandan Mu‘tezile, irade ve kader görüşüyle Cebriye’ye tam zıt konumdadır. Onlara, fiili yapma salahiyetini tamamen insana ait kıldıkları için “tefvîz” ehli denilmiştir. Ancak burada tefvîz, mutasavvıfların kullandığı mananın dışındadır. Bu kavram kelâmında, insanın fiil yapma irade, kudret ve imkânını Allah’tan insana devrini ifade eder. Mu‘tezile ekolüne göre kulun fiili kendi eseridir. Onu kendisi dilemiş ve kendi kudretiyle gerçekleştirmiştir. Kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı söylenemez. Onlara göre insan, iradesinde tamamen hürdür. Beşerî irade ve kudret, fiilin meydana gelmesi için yeter sebeptir. İnsanın fiilleri kazâ ve kaderin neticesinde değildir. Kul kaderini kendi elinde tutar.⁹¹ Mu‘tezile’ye göre Allah insan fiillerinden sadece razı olduğunu ve emrettiğini irade eder. Dolayısıyla kötü fiiller ilâhî iradenin dışındadır. Kul dilerse iyiliği, dilerse kötülüğü yapar.⁹²

Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025), insanın özgür irade sahibi oluşunu tecrübî olarak bildiğini kaydeder ve insanın özgürlüğünü irade serbestliğine sahip olmayla açıklar. İnsanın iradesi ilim, kudret ve dâî (yönlendirici faktör/duygu) ile birlikte gerçekleşir.⁹³ Kâdî’ye göre kazâ ve kader, insan fiillerinin önceden belirlendiği ya da Allah tarafından yaratıldığı anlamına gelmez. Bilakis “i’lâm ve beyân” anlamına gelir.⁹⁴ Bunun anlamı, yüce yaratıcının tıpkı tabiî hâdiselerin mahiyetini beyan ettiği gibi, insan fiillerinden de iman-küfür, iyi-kötü ve faydalı-zararlı olanı bildirmesidir. İnsan, fiilini kendi kastı, isteği ve niyeti ile gerçekleştirerek ya övgüye mazhar olur veya yergiye maruz kalır. Bununla birlikte insanın itaat cinsinden fiilleri Allah’a mecazi olarak nispet edilir. Bu da iyi davranışların O’nun yardımı ve lütfü ile oluşudur.⁹⁵

Mu‘tezile ef’âl-i ibâd konusunda Sünnî düşünceyle Cebriyeyi eşitlemiş görünmektedir. Bunu meseleyi ele alırken karşıt görüşün tamamını “mücbire/Cebriye” olarak kodlamasından anlamaktayız.⁹⁶ Ancak Ehl-i Sünnet inancının iki ana ekolü olan Eş’arî ve

⁸⁹ Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı ekber*, 2.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 492.

⁹¹ Osman Karadeniz, “Seyyid Bey’in Kazâ-Kader’e Bakışı”, *Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyyit Bey Sempozyumu* (İzmir, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 119.

⁹² İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 205.

⁹³ Veysi Ünverdi, “Kâdî Abdülcebâr’da İrâdenin Aktörleri ve İrâde Özgürlüğü”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2012), 144.

⁹⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kâhire:Mektebetü Vehbe, 1996), 772.

⁹⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, 779.

⁹⁶ Bkz. İbnü’l-Mürtezâ, *Kitâbü’l-kalâid fi tahkiki’l-akâid*, thk. Albert Nasrî Nâdir (Beyrut: Dâru’l-Meşrik, 1986), 95.

Mâtürîdî görüşün cebirle eşitlenmesinin büyük haksızlık ve yanlı olacağını, yukarıda sunduğumuz bilgilerden anlamak mümkündür.

Kelâm ekollerinin kazâ-kader, irade ve kudret meselelerine yaklaşımları, aslında onların insan-Allah ilişkisi anlayışlarını belirlemektedir. İnsan, kendi geleceğinin elinde olduğunu bilerek tüm cesaretiyle mücadele mi edecektir, yoksa -hayır ve şer her ne olacaksa-yazgısında olanın gerçekleşeceğine inanarak, işlerini kadere mi havale edecektir? Mâmafih, kelâm tarihinde “mutlak cebr” görüşü dışında ikinci ihtimali kabul eden yoktur.

Esasen kaderi alınyazısı olarak değil de varlık âlemine takdir edilmiş yasa ve fitrat olarak anlamlandırmak daha isabetli görünmektedir. Nitekim Kur’an’da kader, Allah’ın her şeyi bir ölçü ve sınırla yaratması ve varlık üzerinde hüküm sahibi olmasıdır. Kur’an, hiçbir zaman kaderi insanın zorunlu bir varlık olduğu ve davranışlarının ezeli yazgıya göre gerçekleştirdiği anlamında kullanmaz. Bilakis varlık âlemine hükmeden ilah iradeyi hatırlatmak için kullanır.⁹⁷ Kur’an’da “belirlenmişlik” anlamında kader, ancak insanın gücünün yetmediği “verili durumlar için söz konusudur.”⁹⁸ Bu hakikat Kur’an’da kader kelimesinin yanı sıra “sıbgatullah”, “sünnetullah” ve “fitratullah” kavramlarıyla ete kemiğe bürünmüştür. Buna karşın kaderi, insanın yapıp etmelerinin önceden belirlenmesi anlamında bir iman esası olarak kabul etmek, Kur’an’da karşılığını bulan bir inanç esası değildir. Zira bu, insanın en temel vasıflarından birisi olan “sorumluluk ilkesine” aykırıdır.⁹⁹ Kur’an, cahiliye Araplarının kâinatı ve olup bitenleri (rızkı, eceli vs.) yönettiğine inanılan *dehr* inancı yerine Allah inancını ikame etmiş ve bu sapkın inancı düzeltmiştir.¹⁰⁰ Bu anlamda kader, temelde Allah’ın varlığın özüne yerleştirmiş olduğu ölçü ve yasadır. Onun varlık âleminde hükmünü ve hükümlerliğini öncelikle bu noktada aramalıdır. Kozmik düzen yüce kudretin koyduğu kurallar çerçevesinde işler (fitratullah/adetullah). Ahlâki açıdan kader, insanın bir iradeyle yaratılmış olmasıdır.¹⁰¹ İşte kadere iman, insanın irade sahibi olmasına ve varlığının, yapısal özelliklerinin, imkân ve sınırlarının Allah tarafından tayin edilmiş olduğuna imandır. Başka bir ifadeyle, insanın ilâhî gücün koyduğu kuralları kabul etmesi; her şeyi bir yaratanın ve yasayı koyanın kim olduğunu bilmesi, yüce yaratıcının her an âleme müdahale etmekte olduğunu, kulunun duasına icabet edecek kadar kendisine yakın olduğunu bilmesi; buna karşın istiğnâ ve istikbâr ile hareket etmekten ve yaratıcıdan bağımsız olarak, hayatı mutlak olarak kendi başına yönetme iddiasından vazgeçmesidir.

Son olarak tarihte klasik kelâm ekollerinin kader anlayışlarını ortaya çıktıkları dönemden bağımsız okumamalı, ilgili görüşlerin siyasal, sosyal ve kültürel faktörlerden etkilenmiş

⁹⁷ Ömer Aydın, “Kur’an’da Kader ve Özgürlük”, *Kur’an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, 4 (1998), 76-80.

⁹⁸ Abdullah Namlı, “Kur’an Işığında Kader Konusunda Bakış”, *Umde Dini Tetkikler Dergisi*, 1/1 (Aralık/2018), 83.

⁹⁹ Namık Kemal Okumuş, “Kur’an Kıssaları Kadere Anlayışa-Ezeli Yazgı Algısına Kaynak Teşkil Edebilir mi?”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2013), 33-40.

¹⁰⁰ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 108-114.

¹⁰¹ Şaban Ali Düzgün, “Kaderi Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2013), 1-9, 2-6.

olduğunu dikkate almalıdır. Nasıl ki bugün bizlerin yorumları çağın karakterinden bağımsız değilse, klasik dönem de bundan farklı değildir. Kavramlar zamanın ruhunu taşır. Klasik kelâm ekollerinin kader problemini irade, istitâat ve kesb kavramlarıyla ele almış olmalarını biraz da bu açıdan değerlendirmelidir.

3.3. Günümüz Kelâm İlminde “Kadercı Tevekkül” Anlayışının Eleştirisi

Müslüman toplumların son iki asırdır Batı dünyasına karşı mağlubiyeti ve geri kalmışlığı çağdaş İslâm düşünürlerinin temel problemi olmuştur. Sorunun kaynağını tespit etme ve çözüm üretme şeklinde belirginleşen fikrî ve fiilî çabalar, İslâm toplumunu ihyâ, tecdîd ve ıslah gayesine matuftur. Muhammed Abduh (1849-1905), Muhammed İkbâl (1877-1938), Babanzâde Ahmed Naim, Mehmet Akif (1873-1936) gibi çağdaş düşünürlere göre İslâm toplumunun geri kalmasına neden olan inanç sorunlarının başında yanlış kader akidesi ve tevekkül anlayışı gelmektedir. Bu nedenle kader inancının insanın özgürlüğü ve sorumluluğu bağlamında yeniden yorumlanması gerekir.¹⁰² Bu yaklaşım, çağdaş dönemde kader-tevekkül ve tedbir ilişkisinin yeniden değerlendirilmesine ve kadercı tevekkül anlayışının sert eleştirisine neden olmuştur. Aşağıda buna dair bazı örneklere yer vermek istiyoruz.

Manastırlı İsmail Hakkı (1846-1912), tevekkül ve zühd ile fatalist/kadercı inancı şöyle eleştirir:

“Birçok efrâdımız ise gece gündüz iltizâm-ı atâletle pek ziyade miskinâne, gayet zelilâne yaşıyorlar, bunlar birtakım telkinât-ı fâsideye kapılarak bu hâl-i zillet ve sefâlete zühd ve tevekkül unvanını veriyorlar. Halbuki şer-i pâk ve envarımızın sena ettiği zühd ve kanaat ve terğîb eylediği tevekkül ve teslimiyet hiçbir suretle atâlet ve mezellet içinde yaşamaya bâdi olacak manalara mahmûl olamaz”¹⁰³

İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946) da tevekkülün sebepleri terk etmeye ve tembelliğe mazerete teşkil etmediğini vurgular: “Azın ettiğin zaman Allah’a dayan” ilkesi, tevekkülün özünü ifade eder: “Deveni bağla tarlanı sür, tohumu at da öyle mütevekkil ol, sa’yin müsmir olduğunu bil ona göre esbaba tevessül eyle. Sa’yin netâicini de öyle eser-i lütf-i Bârî bil”. İzmirli bundan sonra, Avrupalıların Müslümanlardan fırka-i nâciyeni (Ehl-i Sünnet) mücbire olarak bilinmesini gaflet olarak kabul eder.¹⁰⁴

Babanzâde Ahmed Naim müslümanların kader ve tedbir anlayışı hakkındaki yanlış tasavvuru şöyle eleştirir: “Meşhur felsefe lügatlerinin birinde Müslümanların kadere inanmalarından bahsedilirken ‘Bir Müslüman hükümeti, yaşanacak günlerimiz sayılı ve herkes ancak eceli geldiği zaman öldüğü ve ecele karşı gelecek hiçbir tedbir bulunmadığı için vebâ salgınına karşı müdafaasız davranmaktadır’ denilmiştir ki bundan daha yanlış

¹⁰² Bkz. İbrahim Kaplan, “Muhammed İkbâl’in İslahat Projesinde İnsanın Kadere Problemi”, *Kelâm Araştırmaları*, 1/1 (2003), 71-88, 76; Ömer Aydın, “Muhammad Abduh On Predestination and Free Will”, *EKEV Akademi Dergisi*, 24 (Yaz 2005), 79-80.

¹⁰³ Özdiç, *Akil İrade Hürriyet*, 256.

¹⁰⁴ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2/207.

bir söz olamaz.”¹⁰⁵ Amr b. Şerîd’in (ö. ?) babasından naklettiğine göre Sakif’ten gelen bir heyet içerisinde cüzzamlı bir adam da vardı. Allah Resulü herkesle biatlaştıktan sonra sıra cüzzamliya gelince ‘Biz senin biatını kabul ettik, sen evine geri dön’ demiştir.”¹⁰⁶ Keza Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere, İslâm tarihine baktığımızda hastalıklar karşısında Müslümanların tavrı hem tedavi hem de dua olmuştur. Veba gibi salgınlarda ise karantina İslâm toplumu tarafından erken dönemden itibaren uygulanıyordu. Dolayısıyla Müslümanların kaderci bir düşünceye sahip oldukları ve hastalıklar karşısında kadere teslim oldukları iddiası bir vehimden ve ithamdan öte bir şey değildir.¹⁰⁷

Mehmet Akif Ersoy fatalist/cebrî kader anlayışını ve bu anlayışa yaslanan tevekkülü dizelerinde şöyle eleştirmiştir:

“Kadermiş!” Öyle mi? Hâşâ, bu söz değil doğru;
Belâni istedin, Allah da verdi... Doğrusu bu.
Taleb nasılsa, tabî’î, netîce öyle çıkar,
Meşiyetin sana zulmetmek ihtimâli mi var?
“Çalış!” dedikçe Şerîat, çalışmadın, durdun,
Onun hesabına birçok hurâfe uydurdun!
Sonunda bir de “tevekkül “ sokuşturup araya,
Zavallı dîni çevirdin onunla maskaraya!”¹⁰⁸

Dolayısıyla Akif’e göre, sebeplere sarılmadan başarıya ulaşma imkânı yoktur; tıpkı ekilmeden biçilen bir tarla olmadığı gibi. Kader; imanın şartlarındadır; fakat onun başboşluk ve sorumsuzluk şeklinde anlaşılması, dine iftiradır. Beşeri faaliyetler çerçevesinde seyreden yenilgi ve zafiyetler, asla kadere isnat edilemez.¹⁰⁹

19. yüzyılın başlarında İstanbul’da görülen kolera salgını kaderci tevekkül inancının tartışıldığı ve Akif’in bu yöndeki uygulamalara muhalefet ettiği bir örnek olarak karşımıza çıkar. Salgın hastalık karşısında karantina uygulamasının hükmü tartışmasında, Tunus’ta Hanefî müftü Şeyh Muhammed Bayram karantinanın sadece caiz değil, üstelik vacip olduğunu savunurken; Mâlikî müderris Şeyh Muhammed Menâi karantinanın kazâ ve kaderden kaçmak anlamına geldiği için haramlığına hükmetmişti. Diğer taraftan Mehmet Akif de İstanbul’da dini içerikli tedbirler alan Sultan Abdülhamid idaresini sert bir dille eleştirmiş ve kolerayı tedavi için tıbbi önlemlere başvurulması gerektiğine dair yazılar yazmıştı. Aslında bu, Sultanın tamamen tıbbi terk ettiği anlamına gelmiyordu. Ama

¹⁰⁵ Babanzâde Ahmed Naim, *İslâm Ahlâkının Esasları*, 64.

¹⁰⁶ Müslim, *Sahihü Müslim*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed Faryabi (Riyad: Dâru’t-Taybe, 2006), “Selâm”, 36 (1062).

¹⁰⁷ Babanzâde Ahmed Naim, *İslâm Ahlâkının Esasları*, 65. İslâm tarihinde karantina uygulamaları konusunda geniş bilgi için bkz. Erdoğan Köycü, “Tarihten Günümüze İnsan Sağlığının Korunması ve Tıbb-ı Nebevi’de Karantina Uygulamaları”, *Uluslararası Tıbb-i Nebevi Kongresi 24-25 Haziran 2014*, “Ankara: SFN Yayıncılık, 2016), 318-343.

¹⁰⁸ Mehmet Akif Ersoy, “Fatih Kürsüsünde / Vaiz Kürsüde”, *Safahat*, <https://safahat.diyaret.gov.tr/PoemDetail.aspx?bID=9&pID=66> (Erişim tarihi: 04.04.2020)

¹⁰⁹ Hulusi Arslan, “Mehmet Akif’in Kader ve Tevekkül Anlayışı”, *Hikmet Yurdu*, 7/13 (Ocak-Haziran 2014/1), 18.

Akif'in durduğu yerin, modernleşme sürecinde sekülerleşmenin ilk adımlarından olduğu yönünde yorumlar dikkat çekicidir.¹¹⁰

Son dönem Osmanlı âlimlerinden Seyyid Bey (1873- 1925), bir hukukçu gözüyle “cüz'î irade” meselesine hukuki durum ve sorumluluk açısından dikkat çekmiş ve İslâm aleminde tembelliğin, atâletin ve geri kalmışlığın sorumlusu gördüğü Eş'arî düşüncenin karşısında Mâtürîdîliği canlandırmaya çalışmıştır.¹¹¹

Çağdaş Şii âlimi Muhammed Taki Misbah (1934-) tevekkülü bir iman ve teslimiyet işareti kabul etmekle birlikte kulun tedbirsizliği anlamına gelen kaderci tevekkülü eleştirir. Misbah, bir yandan insanın yüksek özgüvenle her şeyi kendi başına yapabileceğine inanması ve yaratıcıyı dikkate almamasını tenkit eder. Bilakis insan, sonsuz kudret sahibi olmadığının bilinciyle yüce kudrete teslim olduğunda, bu bir iman alameti olarak görülebilir.¹¹² İnsan Allah'a tevekkül etmelidir, ancak bu onun tedbiri bırakması ve işini gücünü terk etmesi anlamına gelmez. Tevekkülü böyle anlayanları Hz. Peygamber, “sizler topluma yüksünüz” şeklinde uyarmıştır. Bu yüzden başarıya ulaşmak için ilâhî kanunlara uymak gerekir. İnsanın hiç çalışmadan Allah'tan rızık beklemesi, ilâhî yasalara isyan gibidir. İnsan tabiatında her şeyin üstünde Allah'ın iradesinin ve kudretinin olduğunu bilerek önce Allah'a tevekkül edecek, sonra Allah'ın yarattığı sebeplere sarılacaktır.¹¹³ Tevekkülün en özel anlamı güvenmektir. Tevekkül, Allah'a güvenerek işe başlamak demektir. Tevekkül ve kader ilişkisi ise, hoşnutluk/rıza ilişkisidir. Allah'ın insan için takdiri iki türdür: Birincisi, *teşriî takdîrât*tir. Bu, insan için konulmuş ilâhî emir ve yasaklardır. İnsan, nefesine ağır gelse bile buna uymak zorundadır. Gönülsüz bir şekilde ilâhî buyruklara uymak, kulluğun en düşük seviyesidir. Keyifle ve severek bu takdire uymak ise Allah dostlarının işidir. Allah'ın ikinci takdiri ise *tekvînî takdîrât*tir. Bu, kulun başına gelmesi takdir edilen olaylardır. Kulun bunlardan razı olması gerekir. Zira insan, iradesinin ve kudretinin sınırlı olduğunu bilir. Bu yüzden, deprem, salgın hastalık vs. başa gelen musîbetlerin Allah'ın takdiri olduğu bilinmelidir. Her ne kadar musîbetlerde insanların da etkisi var ise de hiçbir şey O'nun iradesini aşamaz. İmanın en önemli aşaması insanın başına gelen musîbete sabretmesi ve ilâhî kadere rıza göstermesidir. Tevekkül, kişinin işlerinde Allah'tan yardım dilemesi; rıza, Allah'ın tüm takdirlerinden hoşnut olmasıdır. Rıza tevekkülden üstündür. Tevekkül bir anlamda başa gelen musîbete şikayet etmemenin ve kadere boyun eğmenin ilk adımı; rıza ise olup bitene “ilâhî takdir” diyerek hoşnutluk göstermektir.¹¹⁴

Son olarak Fazlurrahman da İslâm toplumundaki kaderci tevekkül anlayışının kökenini tasavvuf geleneği ve Eş'arî kelâm ekolünde aramak gerektiği kanaatindedir. Özellikle panteist sûfî görüşlerle kaderciliğin Müslümanlar arasına girmesi sonucu “kader” “insan

¹¹⁰ Özdiç, *Akıl İrade Hürriyet*, 350-351.

¹¹¹ Karadeniz, “Seyyid Bey'in Kazâ-Kader'e Bakışı”, 116.

¹¹² Üstad Muhammed Taki Misbah, “Tevekkül ve İlahî Kadere Hoşnutluk”, *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi*, 6/13 (2017), 116.

¹¹³ Misbah, “Tevekkül ve İlahî Kadere Hoşnutluk”, 119.

¹¹⁴ Misbah, “Tevekkül ve İlahî Kadere Hoşnutluk”, 122-124.

davranışları da dahil her şeyin önceden Allah tarafından belirlendiği” şeklinde anlamlandırılmıştır. Böylece fail gerçekte Allah’tır.¹¹⁵ Ancak bunun Kur’an’daki kader anlayışı ile kesinkes uyduğu iddia edilemez.¹¹⁶

İslâm toplumlarının geri kalmasının nedenleri arasında gösterilen fatalizm, genellikle Eş’arî kader görüşü ve tasavvufî tevekkül anlayışıyla ilişkilendirilmiş, bunun yerine insanın cüz’î irade sahibi olduğunu savunan Mâtürîdîlik savunusu belirgin bir şekilde kendisini göstermiştir.¹¹⁷

3.4. Kadere İman ve Tevekkül Olumlu İlişkinin İmkânı

Kaderci anlayışa yaslanan tevekküle yöneltilen eleştirilerden sonra, kazâ ve kadere imanla tevekkülün insan ve toplum hayatında olumsuz neticeler doğurmadığı tezi üzerinde durmak istiyoruz. Esasen iman esaslarından olan kazâ ve kader inancıyla ilgili çağdaş dönemde iki eleştiri olduğu görülmektedir: Birincisi, İslâm’da emredilen kadere imanın Müslümanlar tarafından yanlış anlaşıldığı; ikincisi ise asıl kader anlayışının Müslümanlara direnç veren nitelikte olduğudur. Çoğu zaman Müslümanların geri kalışı öncelikle mevcut kader anlayışına bağlanmıştır.¹¹⁸ Bu yaklaşım neticesinde günümüzde “uydurulmuş din ile indirilmiş din” veya “İslâm ile Müslümanlar ayırımı” ortaya çıkmıştır, denilebilir.

Elmalılı M. Hamdi Yazır (1878-1942) dönemin ilmî ve aktüel dergileri arasında olan *Cerîde-i İlmîyye*’de Osmanlı toplumunun son iki asırdır yaşadığı kayıplar, uzun süren savaşlarda yaşanan acılar ve sonuçta ekonomik çöküş karşısında kadere iman ve cesareti birlikte işleyen bir hutbe kaleme almıştır:

“Kader... Evet, mukadder böyle imiş, doğru bir söz, ciddî bir teselli. Filhakika büyük büyük beliyelerin tutuşturduğu elem ateşleri içinde yanan yürekler, heyecandan ızdırabdan şaşırır... Olanın başka türlü olmasına imkân yoktur. Emr-i vâki, emr-i vâkidir. Mesela sen dünyaya gelmişsin, hem de gideceksin, fakat ne yapsan gelmemiş olamazsın. Başın yarılmışsa yarılmıştır. İnşallah ileride kolayca iyi olur. Fakat iyi olmakla yarılmamış olmaz. Yarılmamış gibi olur. Bunun için başın yarılmadan düşün, yarılmamasına çalış. Yarılınca mümkün olduğu kadar kendini toplamaya bak, bak ki tedâvi edesin. Mademki yarıldı, ilk işin kaderi görmek, “kaderde bu da varmış” deyip kendi içinden, kendi ruhundan kendine bir metânet ilacı vermek olsun. Bu ilacı ver ki acılar devam ederken sen şaşırmadan tedaviye bakabilesin. İşte bugün büyük büyük elemeler, acılar altında yanıp kül olmaman için ilk teselli kadere iman olacağından ben de seninle beraber: “Evet, kader böyleymiş” derim. Zaten böyle olduktan sonra “bu böyle değil” demek yalancılıktır. Meşhûdü inkardır. Fakat şunu bilelim ki bizim içinde bulunduğumuz işlerde kaderin mes’ûlü seninle benim!” Elmalılı, hutbesinin devamında, olup bitenler “kaderin kara

¹¹⁵ İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtî’s-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*, thk. Danyal Cimarya (Beirut: Dâru’l-Meşrik, 1987), 91.

¹¹⁶ Fazlurrahman, *Kur’ân’da Ana Konular*, 67.

¹¹⁷ Özdiç, *Akil İrade Hürriyet*, 252.

¹¹⁸ Özdiç, *Akil, İrade Hürriyet*, 255.

kalemiyle yazıldığı için olmamıştır, bizim yüzümüzden yazılmıştır” diyerek, asıl sorumluluğun insanlarda olduğunun altını çizmiş ve iddia edildiğinin aksine, kadere imanın, insanı tembelliğe sevk etmediğini bilakis, dünya ve dünyaya ait şeylerden özgürleştirdiğini savunmuştur.¹¹⁹

Özellikle kader ve tevekkül inancının Müslümanları daha güçlü ve dirençli kıldığı fikri, oryantalistlerin Müslümanların geri kalışlarına sebep olarak kaderci inançlarını göstermelerine karşı, dikkate alınması gereken bir düşüncedir.¹²⁰ Buna göre ecel, rızık, kader ve tevekkül inancına sahip bir Müslümanın aslında sanıldığı gibi aksine atâlet değil cesaret içinde olacağı düşünülmelidir:

“Eceli mahdûd bilen, rızık mekfûl tanıyan bütün kâinât ve kader-i ilâhiye müstenid gören niye ölümden korksun? Hakkını korumaktan ümmetinin, milletinin mevkiini yükseltmekten, bu husustaki fariza-i zimmetinden neden geri kalsın? Hakkı takviye ve i'zâz yolunda evâmir-i ilâhiye mûcibince usûl-i içtimâiyeye riayetle mecd ve şeref-i milliyeyi te'yîd uğrunda malını infak etmekten ne için çekinsin? Fakr-u zarurete düşeceği vehmine neden kapılsın?”¹²¹

Benzer vurguyu İzmirli İsmail Hakkı'da da görmekteyiz.¹²² Bu vurgu, cebir vehmine düşmeden, kadere bir teselli aracı olarak kabul etmek, olan biten karşısında yılmamak ve mücadele etmek anlamındadır. Böyle bir kader inancı, boş tevekküle vesile değildir. Bilakis kadere iman ve tevekkül, insanın hayata müdahalesinin sınırlı olduğunun bilinciyle yüce yaratıcıya teslim olmanın huzurunu ve tesellisini bahşeder. Geçmişte peygamberler bu şüura örnek şahsiyetlerdir. Örneğin Yâkub (as) oğullarını Mısır'a göndereceği zaman onlara tedbirli olmaları konusunda uyarıda bulunmuş ve nasıl davranacaklarına dair yol göstermiş olmasına rağmen şunu söylemiştir: “Gerçi ben tedbir adına ne söylersem söyleyeyim, Allah'ın sizinle ilgili takdirine engel olamam. [Bilin ki] hüküm ve takdir yalnız Allah'ındır. Bu yüzden ben yalnız O'na güvenirim. Birine güvenmek isteyenler de yalnız O'na güvensinler.”¹²³ Esasen Yâkub (as) Allah'ın kendisine verdiği bilgi ile hiçbir şeyin ilâhî takdirin önüne geçemeyeceğini bilmektedir. Ancak onun, oğullarına bu öğüdü verirken yalnızca insan yapısından gelen tabii bir eğilime uyararak davrandığı ifade edilebilir. Yoksa o, haricî bir tedbirin başlarına gelmesi mukadder bir vakayı önleyebileceğini düşünüyor değildir. Çünkü kendisinin de ifade ettiği gibi: “[Olacak olan hakkında] hüküm yalnızca Allah'a aittir”.¹²⁴ İslâm'ın temel ilkelerinden ya da öğretilerinden biri olan, insanın Allah'a olan bağımlılığı fikrindeki bu ısrar, Hz. Yakub'un (belki tek başına ele alındığı zaman, kıssanın temel tezine aykırı gibi görünen) sözü geçen öğüdünün Kur'anî anlatımda niçin yer aldığını da açıklamaktadır.¹²⁵ Bu pasajlar, Kur'an

¹¹⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, “Tövbe”, *Ceride-i İlmîyye* 4/41, 1208-1209.

¹²⁰ Özdiç, *Akil İrade Hürriyet*, 260-266.

¹²¹ Ziyâeddin Ezherî, *Tabîyyun Da'va ve Gayeleri*, 74-75 (Özdiç, *Akil İrade Hürriyet* içinde, 262).

¹²² Bkz. İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2/200.

¹²³ Yûsuf 12/67.

¹²⁴ Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavviz (Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1998) 3/305-306.

¹²⁵ Esed, *Kur'an Mesajı*, 2/470-471 (68. Dipnot).

anlayışında güven anlamına gelen tevekkül, kader ve iman arasındaki semantik ilişkiyi göstermektedir.¹²⁶ Nitekim Ebû Hanîfe, iman kavramının muhtevasında İslâm, marifet, yakin ile tevekkülü zikrederken, aralarındaki anlam ilişkisini dikkate almış olmalıdır.¹²⁷

Esasen kadere iman, sadece insan fiillerini kapsayan bir inanç değildir. Bilakis kadere iman, yukarıda da belirtildiği üzere öncelikli olarak kozmik sistemin ilâhî yasalarla yaratıldığını ve varlık âleminde her şeyin verili bir yapıya/fitrata/öze sahip olduğunu ve bunun Allah tarafından takdir edildiğini kabul etmektir. Kur'an sıklıkla fizik âlemde hesap ve nizam olduğunu hatırlatır.¹²⁸ Bu, yaratıcının varlığı ve O'nun eşsiz sıfatlarıyla gerçekleşmiş bir düzendir. Bu düzen, yaratmayla birlikte her şeye hareket kanunlarının ve potansiyel güçlerinin dikte edilmesiyle kurulmuştur.¹²⁹ Âlemde her şey belirlenmiş kanun ve fitrat ile yaratılmıştır.¹³⁰ Kur'an, insanın müşahede ettiği ve tecrübe bir şekilde bildiği bu "düzenlilik" durumunun, hiçbir şeyin Allah'tan bağımsız yürümediği gerçeğini örtmemesi için zaman zaman Allah'ın varlığını hatırlatarak, O'nun dilemesi durumunda söz konusu düzenin bozulacağı bilgisini verir ve insanın hikmet sahibi olan yüce yaratıcısını unutmaması gerektiğini hatırlatır.¹³¹ Şüphesiz bu tarz uyarılar insanın tabiatındaki nedenselliğe olan güvenini azaltmak maksadıyla değildir. Zira sebeplilik ilkesi kaldırıldığında ve âlemin tamamen ilâhî kontrol ile -adeta kurlsız ve nedensiz- işlediği varsayıldığında yeryüzünde ne bilim ne de imar gelişecektir. Bilakis insanın sebep-sonuç ilişkisi dâhilinde yürüten bu sistemin tamamen mekanik değil, bilakis ilâhî iradeyle ayakta durduğunu hatırlatmaktadır.¹³² Dolayısıyla tabiatın kaderi bir fitratla/kanunla yaratılmış olması; insanın kaderi ise verili yapısı, iradesi ve benliğiyle bu düzene uygun tedbirler geliştirmesi ve akıl ile duyuları ile varlık âleminde imtihana tabi tutulmasıdır.¹³³

Kur'an'da anlatılan peygamberlerden Şuayb'ın (as) örneği de burada anılmaya değer niteliktedir. Şöyle demişti o peygamber: "Şuayb, "Ey kavmim!" dedi... Ben sizi [ölçü tartı hususunda] men ettiğim şeyleri kendime serbest kılmak ve böylece menfaat sağlamak peşinde değilim. Ben elimden geldiğince sizi ıslah etmek istiyorum. Bunu başarabilmem ise ancak Allah'ın yardımıyla mümkündür. Ben yalnız O'na dayanıp güvenen ve yalnız O'na yönelen biriyim."¹³⁴ Burada onun tüm çabalarına rağmen rabbinden gelen bir yardım olmazsa başarıya ulaşamayacağı bilinci, insanın her şeyi kendi başına gerçekleştirme imkânının olmadığı, dolayısıyla gayretle birlikte Allah'a güvenmesi gerektiği anlaşılır.¹³⁵

¹²⁶ Toshihko Izutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2010), 134-135.

¹²⁷ Ebû Hanîfe, "el-Fikhü'l-Ekber", *Akaid Risaleleri*, ed. Ali Nar (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 71.

¹²⁸ el-Mülk 67/3-4; Yâ-sîn 36/38-40; en-Neml 27/88 vd.

¹²⁹ "Her şeyi yaratıp, biçim veren ve ölçüsünü koyup yolunu gösteren yüce Rabbinin adını tesbih et." el-A'lâ 87/1-3.

¹³⁰ en-Nahl 16/68; el-Furkan 25/45-6; el-Kasas 28/71-2; el-Fâtır 35/43; el-Mürselât 77/20-3 vd.

¹³¹ Bkz. el-Furkân 25/45-6;

¹³² Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm*, 48; Ömer Özsoy, *Sünnetullah* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2015), 61-63.

¹³³ Bkz. Düzgün, "Kaderi Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", 1-9.

¹³⁴ Hûd 11/88.

¹³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7/ 223; Aydın, "Kur'an'da İrade-Azm ve Tevekkül", 67.

Tedbirini alarak gereken görevleri yerine getiren insanlar Allah'a tevekkül eden ve etmeyen olmak üzere iki kısma ayrılır. Allah'a tevekkül ile işe başlamak ve "inşallah" demek bir iman alameti iken, bunun zıttı "ben" in otoritesine güvenmektir. Hâris el-Muhâsibî'ye (ö. 243/857) göre insanı böyle bir niyetten alıkoyan duygu, nefis ve şeytandır. Nitekim "inşallah" deyip istisnada bulunmayan Süleyman (as) olayında ve Huneyn gazvesinde sayıca çok olmalarına güvenip hezimetin kıyısından dönen ashabın durumu iman-tevekkül ilişkisine dair örnekler arasındadır.¹³⁶ Kişinin kendisini yeterli görmek suretiyle Allah'ın yardımını istememesi ve O'nun takdirini dikkate almaması Kur'an'da uyarı diliyle men edilmiştir.¹³⁷

İnsanın zararlı şeylerden korunmak için falcı, medyum, cinci gibi dinin sıhhatli kabul etmediği yöntemlere başvurması ise tevekkül eksikliğini göstergesidir. Bu tür vehme dayalı yollar, insanın elinden geleni yaptıktan sonra işi Allah'a havale etmesi değil, sıra dışı güçler nispet ettiği başka insanlara dayanması anlamına gelir. Şüphesiz kadere iman ve tevekkül sebepleri terk etmek anlamına gelmemelidir. Fakat sebeplere sarılmak da kader inancı ve tevekkül haliyle münâfi değildir.

Son dönemde İslâm'da kader inancını adeta Tanrı'yı dışlayacak tarzda yorumlamak ve Eş'arîlikle tasavvufu geri kalmışlığın yegâne nedeni olarak görmek isabetli değildir. Her ne kadar kader, irade ve tevekkül konusundaki görüşleriyle Eş'arîlik her ne kadar kesb teorisiyle cebre yakın konumlandırılrsa da insanın sorumluluğu fikrini temellendirme çabasında bulunduğunu göz ardı etmemelidir. Ekolün ilâhî irade merkezli kader ve tabiat yorumu ise dönemin koşullarında kaderi, i'tizâlî ve tabiatçı görüşlere reaksiyon olarak geliştiği kabul edilmelidir. Mâmafih kaderî ve i'tizâlî görüş de dönemin siyasi uygulamalarını cebrî kader anlayışına yaslayan Emevî hanedanına karşı tepkisellik içermekteydi. Dolayısıyla İslâm'da inanç ekollerinin görüşlerini içinde buldukları tarihi ve yerel şartların etkilerinden bağımsız düşünmemeli; kader inancını, bir yönüyle Tanrı-insan ilişkisinin ifadesi şeklinde kabul etmelidir.

Sonuç

İslâm'da kadere iman temel inanç esaslarındandır. Allah'ın ilim, irade, kudret ve yaratmasına imandır, kadere iman. Tüm varlık âlemi O'nun bu sıfatlarının eseridir. Âlemi ayakta tutan ve düzenini sağlayan ilâhî kanunlar, yasalardır. Kadere iman, ilâhî yasaların her zaman belirli bir standartta işleyeceğine ve yüce yaratıcının varlık âlemine yerleştirdiği kanunların aksamayacağına, insanın acziyetinden dolayı her şeye yetemeyeceğine ve yüce kudrete muhtaç olduğuna inanmak, Allah'ın kendisine lütfettiği imkânların ve yaratılmış olduğu halin/verili yapının kaderi olduğunu bilmek, bundan razı olmak ve fakat irade sahibi olmasının da kaderi olduğuna inanarak sorumluluğunun bilincinde olmaktır.

¹³⁶ Bkz. et-Tevbe 9/25-6.

¹³⁷ Hâris el-Muhâsibî, *Kalp Hayatı*, çev. Abdulhakim Yüce (İstanbul: Işık Yayınları, 2015), 85.

Tevekkülün Kur'an'ın insan ve sorumluluk anlayışına en uygun anlam içeriği onun "güven ve i'timâd" anlamına geldiğidir. Bu güven hem ilâhî yasaların işleyişine hem de yüce yaratıcının iradesine, kudretine ve himayesine yöneliktir. Tevekkül, işe başlamadan ve yola çıkmadan önce gerekli tedbirleri aldıktan ve Rabbine yönelip işlerine O'na havale ettikten sonra tevfiğe ulaşmada ilâhî inayete güvenmektir. Böylece mümin, azmedip karar verince tedbirini alır yüce yaratıcıya tevekkül ederek O'na sığındığını izhar eder.

Varlık âleminde yerini doğru biçimde idrak eden insan, yaratılış amacını gerçekleştirme yolunda gayret sarf ederken iman, azim ve tevekkül ile hareket etmesi gerektiğini bilir. Akıl ve irade sahibi olmak insanın kaderidir. Ancak her iki özellik de sınırlıdır. Bu sınırlılığın neden olduğu zafiyet, güçlü bir otoriteye ve hikmet sahibine dayanmakla aşılabilir. Bu noktada tevekkül bilinci devreye girer. Tevekkül, "benim gücüm bu kadar, artık gerisini sana havale ettim ey Rabbim" demektir. Böylece kadere iman, insanı harekete geçiren bir güç, musîbet karşısında teselli; tevekkül ise buna eklenen bir güven ve huzur aracıdır. İslâm'da kadere iman, teslimiyetçi tevekkül nedeni değildir.

Kelâm ve tasavvuf, yöntem ve konu bakımından farklı olmakla birlikte İslam düşüncesini inşa eden temel disiplinler arasındadır. Kadere iman ve tevekkül gibi kavramları söz konusu disiplinlerin yaklaşımlarının karşılaştırarak değerlendirmek, halkın dini inancının kökenlerini bulma ve sahihi inancı ortaya koyma adına önemlidir. Çalışmamızda kelâm ve tasavvufu birbirinin alternatifi değil, kadere iman ve tevekkül anlayışının iki vechesi olarak düşündük. Kanaatimizce bu, söz konusu meselede sorunun tespiti ve çözüm önerisi geliştirme adına gerekli ve yararlı bir karşılaştırmadır.

Kelâm ekollerinin kader tartışmaları, daha çok irade ve kudret kavramları etrafında gelişen insan fiilleri bahsindedir. Kesb, geçmişte Ehl-i sünnetin hem ilâhî otorite hem de insanî mesuliyeti birlikte temellendirme çabasının adıdır. Günümüzde kadere iman konusunu ele aldığımızda artık bu kavramsallaştırmaya ihtiyaç var mıdır? Kanaatimizce kadere iman gibi önemli bir konuyu Kur'an ve Hz. Peygamber merkezli irdelemek, bizi en doğru kader anlayışına götürecektir. Bu, "Kelâm tarihi boyunca ve Müslümanlar kaderi yanlış anladılar" iddiasını kabul ettiğimiz anlamına gelmez. Zira geçmişte tarihe hükmeden İslâm toplumlarında kadere iman aslî bir iman unsuruydu. Dolayısıyla bu iddia topyekûn bir geleneği itham etmektir. Bu bağlamda modernleşme sürecinde "Mâtürîdîliği yüceltme ve Eş'arîliği yerme" eğilimlerinin yerinde olmadığı kanaatindeyiz. Nitekim her iki düşünce biçiminin insan ve Tanrı tasavvurlarının yakın oluşu onları "Sünnî/Ehl-i Sünnet" şemsiyesi altında birleştirmiştir. Onlardan tevarüs eden "kadere iman" yorumu önyargılardan arınarak ve bütünlükçü şekilde okunduğunda, aslında hem insana sorumluluk şuurunu (bireysellik) hem Allah'ın kendisiyle birlikte olduğu ve kendisine hükmettiği (kulluk) bilincini aşılardan bir akîde niteliğindedir.

Tasavvufî tevekkül anlayışında kulluğun zirve hâli olarak nitelenen iradeyi terk, teslimiyet ve tevekkül hâli, kelâmda cebri kader inancıyla birleştiğinde, olumlu bir ahlâki tutum olan tevekkül, bir anda problemli bir olguya dönüşebilmektedir. Mutasavvıfların irade, tedbir, tevekkül, rızık gibi konulara yaklaşımı ilk bakışta fatalist kader anlayışını

çağrıştırmaktadır. Belki de bu nedenle tarihte ve günümüzde kimi Müslümanlar “kadercilik” hatasına düşmüş ve zorluklarla mücadelede “nasip-kismet” anlayışıyla geride kalmışlardır. Ne var ki tasavvuf kaynaklarını dikkatle incelediğimizde, tevekküle dair görüşlerin kadere yaslanıp tedbiri terk etmeyi salık veren biçimde olmadığını, bilakis kul ile Allah arasında en yüksek bağı kurma çabasında olduğunu görürüz.

İslâm’da kadere iman teslimiyetçi bir tevekküle mi götürür? Eğer kadere iman cebrî kader inancını imliyorsa teslimiyetçi tevekkül anlayışına sebep olacaktır. Ancak çalışmamızda ortaya koymaya çalıştığımız gibi, mutlak cebr inancının dışında ne kelâmcıların ne de mutasavvıfların kader ve tevekkül anlayışı cebrî onaylamaz. Nitekim kadere iman ve tevekkül konusunda iki farklı disiplinin yaklaşımları incelendiğinde kelâmda mutlak cebr dışında Sünnî ve İ’tizâlî düşüncenin insanın sorumluluğu fikrini açıkça savunduğu, tasavvuf âlimlerinin de “tedbiri terk” anlamına gelen tevekkülü reddettiğini görürüz.

Bu nedenle gerek tasavvuf gerekse kelâm literatüründe kadere iman ve Allah’a tevekkül atâlet ve geri kalmışlık nedeni değil, cesaret ve direnç vesilesi olmalıdır. Günümüzde psikolojik rahatsızlıkların arttığı ve stresin neredeyse herkesi bunalttığı şu dönemde, işlerimizi yaparken tüm sorumluluğumuzu yerine getirdikten sonra, son sözü Allah’ın söyleyeceği anlamında “kadere imana” ve işlerimizde O’ndan büyük yardımcı olamayacağı bilinciyle “O’na tevekkül” etmeye daha fazla ihtiyacımız vardır. Böylece kader ve tevekkül, ilâhî inayete güvenme aracı olur.

Son olarak yüce yaratıcının âlemdeki etkisinin ihmal edildiği mekanik evren düşüncesi, “yalnızlaşmış insan” olgusuna teşnedir. Bu nedenle ne “insanın Allah’tan bağımsız bir varlık olmadığı” düşüncesini işleyen Sünnî kader inancını ne de “dünyaya ait olandan özgürleşmek” anlamına gelen tasavvufî tevekkül anlayışını cebr ile eşitlemeli; hâlihazırda Müslümanların geri kalmışlığını bu iki ekole mâl etmemelidir.

Kaynakça

Abdülbâki, Muhammed Fuâd, *el-Mu’cemu’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Kâhire: Dârü’l-Hadîs, 1987.

Abdülcebbar, Kâdî. *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1996.

Altıntaş, Ramazan. “Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri”, *Dini Araştırmalar* 3 (Mayıs-Ağustos 2000). 113-136.

Âmidî, Seyfüddin el-. *Ebkârü’l-efkâr fi usûli’d-în*. thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. 5 Cilt. Kahire: Dârü’l- Kütübi ve’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, 2004.

Arslan, Hulusi. “Mehmet Akif’in Kader ve Tevekkül Anlayışı”, *Hikmet Yurdu* 7/13 (Ocak-Haziran 2014/1) 11-27.

Aydın, Hayati. “Kur’an’da İrade-Azm ve Tevekkül”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (2008), 53-75.

- Aydın, Ömer. “Kur’an’da Kader ve Özgürlük”. *Kur’an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi* 4 (1998), 76-80.
- Aydın, Ömer. “Muhammad Abduh On Predestination and Free Will”, *EKEV Akademi Dergisi* 24 (Yaz 2005), 75-82.
- Babanzâde, Ahmed Naim. *İslâm Ahlâkının Esasları*. İstanbul: Çığır Yayınları, 1976.
- Cürçânî, Seyyid Şerif el-. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Basel Uyun es-Sûd. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn el-. *Kitabü'l-irşâd*. çev. Adnan Bülent Baloğlu vd., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2.Basım, 2012.
- Çağırıcı, Mustafa. “tevekkül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/1-2. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Düzgün, Şaban Ali. “Kaderi Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkamı”. *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2013), 1-9.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. “*el-Fikhü'l-Ekber*”, *Akaid Risaleleri*, ed. Ali Nar. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Erginli, Zafer. *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. çev. Zafer Erginli vd. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006.
- Ersoy, Mehmet Akif. “Fatih Kürsüsünde / Vaiz Kürsüde”, *Safahat*, <https://safahat.diyamet.gov.tr/PoemDetail.aspx?bID=9&pID=66> (Erişim tarihi: 04.04.2020).
- Erzurumlu, İbrahim Hakkı. *Mârifetname*. çev. M. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan el-. *İbâne an usûli'd-diyâne*. nşr. Dârü İbni Zeydûn. Beyrut: Dârü İbni Zeydûn, ts.
- Fazlurrahman. *Kur'an'da Ana Konular*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996.
- Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm (İslâm'ın Esası)*. Sad. Adnan Bülent Baloğlu-Halife Keskin. (Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir el-. *Kâmusu'l-muhît*. thk. Mecid Fethi Seyyit. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü't-Tevfikiyeye, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid el-. *İhyâ-u ulûmi'd-din*. çev. Ahmed Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınları ts.
- Gökcan, Mansur. “Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2018) 131-165.

Hatip, Abdülaziz. “Allah’a Tevekkülün Lüzumu ve Mütevekkilin Alâmetleri”. *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 3-4 (2007), 37-52.

Işık, Kemal. *Maturîdî'nin Kelâm Sisteminde İmân Allah ve Peygamberlik Anlayışı*. Ankara: Fütüvvet Yayınları, 1980.

Izutsu, Toshihko. *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Mücerredü Makâlâtî'sh-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Danyal Cimarya. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbullah-Hâşim Muhammed eş-Şâzelî. 55 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Meârif, ts.

İbnü'l-Mürtezâ, Ahmed b. Yahya b. el-Mu'tezilî. *Kitâbü'l-kalâid fi tahkiki'l-akâid*. thk. Elbîr Nasrî Nâdir. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986.

İsfahânî, Râgıb el-. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Halil Aytenî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2010.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaatü Âmire, Hicri 1340-1343.

Kaplan, İbrahim. “Muhammed İkbâl'in İslahat Projesinde İnsanın Kaderi Problemi”. *Kelâm Araştırmaları* 1/1 (2003), 71-88.

Karadeniz, Osman. “Seyyid Bey'in Kazâ-Kader'e Bakışı”. *Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyyit Bey Sempozyumu*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997, 115-131.

Karaman, Fikret. “Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 67-92.

Kârî, Ebü'l-Hasen Ali el-. *Fıkh-ı Ekber Şerhi*. çev. Hüseyin S. Erdoğan. İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.

Köycü, Erdoğan. “Tarihten Günümüze İnsan Sağlığının Korunması ve Tıbb-ı Nebevi'de Karantina Uygulamaları”. *Uluslararası Tıbb-i Nebevi Kongresi 24-25 Haziran 2014*, Ankara: SFN Yayıncılık, 2. Basım, 2016, 318-343.

Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin el. *Kuşeyri Risalesi*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul:Semerkand Yayınları, 2009.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 2005.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. Haz. Ertuğrul Boynukalın-Bekir Topaloğlu. 17 cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi 2006.

Mekkî, Ebû Tâlib el-. *Kâtu'l-kulûb*. çev. Dilaver Selvi. 4 Cilt. 3. Basım. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2004.

- Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî. *Mesnevî-i Şerif*. 4 Cilt. y.y., ts.
- Misbah, Üstad Muhammed Taki. “Tevekkül ve İlahî Kadere Hoşnutluk”. *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi* 6/13 (2017), 111-126.
- Muhâsibî, Hâris el-. *Kalp Hayatı*. çev. Abdülhakim Yüce. İstanbul: Işık Yayınları, 6. Basım. 2015.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc el-. *Sahihu Müslim*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed Faryabi. Riyad: Dârü't-Taybe, 2006.
- Namlı, Abdullah. “Kur’an Işığında Kader Konusunda Bakış”, *Umde Dini Tetkikler Dergisi* 1/1 (Aralık/2018), 65-87.
- Neşşâr, Ali Sâmi en-. *İslâm’da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*. çev. Osman Tunç. 2 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Okumuş, Namık Kemal. “Kur’an Kıssaları Kadere Anlayışa-Ezeli Yazgı Algısına Kaynak Teşkil Edebilir mi?”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2013), 31-97.
- Özdinç, Rıdvan. *Akil İrade Hürriyet*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Özköse, Kadir. “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Tevekkül, Teslim ve Tefvîz Anlayışı”. *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu*. (16-18 Kasım 2011). ed. Cengiz Gündoğdu. 555-568. Erzurum: 2012.
- Özsoy, Ömer. *Sünnetullah*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2015.
- Pezdevî, Ebû Yüsr el-. *Usûlü’l-dîn*. çev. Şerafettin Gölcük. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Sâbûnî, Nûreddîn es-. *Kitâbü’l-Bidâye*. thk. Fethullah Huleyf. Mısır: Dârü’l-Meârif, 1969.
- Sağıroğlu, Tuğba. *Mevlânâ’nın Mesnevî Adlı Eserinde Tevekkül Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys es-. *Tefsîrüs-Semerkandî (el-müsemma) Bahru’l-Ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Muhammed Abdülmevcûd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993.
- Sühreverdî Şehâbeddîn es-. *Avârüfü’l-meârif (Gerçek Tasavvuf)*. çev. Dilaver Selvi. Ankara: Semerkand Yayınları, 5. Basım, 2000.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn eş-. *el-Milel ve’n-nihal*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2. Basım, 1975.
- Teftazânî, Sa’düddîn et-. *Şerhü’l-akâid*. çev. Süleyman Uludağ. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 6. Basım, 2013.
- Ünverdi , Veysi. “Kâdî Abdülcabbâr’da İrâdenin Aktörleri ve İrâde Özgürlüğü”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2012), 141-158.

Ünverdi, Veysi. “Mâtürîdî’de İnsanın Sorumluluğu”. *Usûl İslâm Araştırmaları* 20, (Temmuz-Aralık 2013), 47-80.

Ünverdi, Veysi. “Eş’arî ve Ebû’l-Muîn en-Neseî’de Kesb Teorisi”. *Diyanet İlmî Dergi* 1 (2015), 71-100.

Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Umran Yayınları, 1981.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. “Tövbe”. *Ceride-i İlmîyye* 4/41, 1208-1212.

Yeniterzi, Emine. “Mevlânâ’da Çalışma ve Tevekkül”. *7. Millî Mevlânâ Sempozyumu*. 74-80. Konya: Selçuk Üniversitesi, 1995.

Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım ez-. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavviz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü’l-Abîkân, 1998.